
**TÜRKMENISTANDA YLYM WE TEHNIKA
SCIENCE AND TECHNICS IN TURKMENISTAN
НАУКА И ТЕХНИКА В ТУРКМЕНИСТАНЕ**

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky ýokary geňeşiň
ylmy-nazaryýet žurnaly

Scientific-theoretical journal of Supreme Council on science and technology under
the President of Turkmenistan

Научно-теоретический журнал Высшего совета по науке и технике при
Президенте Туркменистана

AŞGABAT • YLYM

**“Türkmenistanda ylym we tehnika” žurnaly syn berilýän ylmy
makalalary çap edýär**

**Журнал “Наука и техника в Туркменистане” печатает рецензируемые
научные материалы**

**Scientific materials published in the “Science and Technics in Turkmenistan”
periodical have been reviewed**

Baş redaktor A.G.Allanuwowa

Geňeş toparynyň agzalary:

**O.Musaýew, P.Esenow, N.Durdyýew,
J.Nepesow, J.J.Ataýew, N.Nurgeldiýew,
G.Mezilow**

Jogapkär redaktor J.Nepesow

Ýygnamaga berildi 20.02.2008. Çap etmäge rugsat edildi 09.04.2008. A – 41014. Ölçegi 70×108^{1/16}.
Gazet kagyzy. Kompýuter ýygymy. Tekiz çap ediliş usuly. Şertli çap listi 8,40. Hasabat-neşir listi 6,5.
Sany 762. Neşir №10. Sargyt №61.

Ýylda 6 gezek neşir edilýär.

YTÝG-yn “Ylym” neşirýaty.
744000, Aşgabat, Bitarap Türkmenistan köçesi, 15.

YTÝG-yn çaphanasy.
744000, Aşgabat, Bitarap Türkmenistan köçesi, 15.
Žurnalyň çap edilişiniň hiline çaphana jogap berýär.

© “Ylym” neşirýaty.

© “Türkmenistanda ylym we tehnika”, 2008.

**GARAŞSYZ, HEMIŞELIK BITARAP TÜRKMENISTANYŇ
PREZIDENTI, HALK MASLAHATYNYŇ BAŞLYGY
GURBANGULY MÄLIKGULYÝEWIÇ BERDIMUHAMEDOWA
“YLMYŇ GAZANANLARYNY ÖNÜMÇILIGE ORNAŞDYRMAK OBA
HOJALYK EKINLERINDEN ÝOKARY HASYL ALMAGYŇ GIREWIDIR”
ATLY IKINJI YLMY MASLAHATA GATNAŞYJYLARDAN**

MINNETDARLYK NAMASY

Çuňňur hormatlanýlan Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow!

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimizde bu günki gün **Türkmenistanyň Döwlet Baýdagynyň baýramy** uly ruhbelentlik hem-de buýsanç bilen bellenýär. Bu şanly sene mynasybetli Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky ýokary geňeş, Türkmenistanyň Bilim ministrligi we Türkmenistanyň Oba hojalyk ministrligi bilen bilelikde geçiren **“Ylmyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak oba hojalyk ekinlerinden ýokary hasyl almagyň girewidir”** atly ikinji ylmy maslahata gatnaşyjylar bolan biz, **Sizi** bu şanly baýram bilen mähirli gutlaýarys! Türkmen halkynyň eşretli, bolelin, erkana durmuşda ýaşamagy, Garaşsyz, hemişelik Bitarap Watanymyzyň at-abraý mertebesiniň dünýä derejesinde arşa galmagy ugrunda çekýän asyly işleriňizde **Size** hemişe uly rowaçlyklar arzuw edýäris!

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow!

Siziň Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimizde amala aşyrylan bimöçber işleriňiz ýurdumyzyň oba hojalyk ulgamynda hem giňden öz beýany tapýar. Il-ýurt bähbitli kabul edýän Kararlaryňyzdyr Permalaryňyz, Milli Maksatnamalaryňyz, gün-günden rowaçlanýan belent özgertmeleriňiz munuň aýdyň subutnamasydyr.

Siziň halkymyzyň abadançylygy, oba hojalygyny ösdürmek, özgertmek, oba hojalyk ekinlerinden, ýagny gowaçadan, bugdaýdan, miweli baglardan we beýleki ekinlerden bol hasyl almak, ýurdumyzy bagy-bossanlyga öwürmek, maldarçylygy, şol sanda guşçulygy ösdürmek, ylmyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak baradaky aladalaryňyz berkarar ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň pajarlap ösmeginiň, bagtyýar halkymyzyň durmuş derejesiniň mundan beýläk hem ýokarlanmagynyň gönezlige bolup durýar. **Siziň** baştutanlygyňyzda geçirilen Türkmenistanyň XX Halk Maslahaty Türkmenistanyň döwlet binýadyny berkitmeklige, hususan-da, oba hojalyk pudagyňy ösdürmeklige, şeýle hem Watanymyzyň ykdysady, medeni, syýasy taýdan ösüşlerine badalga berdi.

Çuňňur hormatlanýlan Prezidentimiz Gurbanguly Mälikgulyýewiç!

Beýik Galkynyşlar eýýamynda amala aşyrylýan oba hojalygyndaky özgertmeler, ylym, bilim ulgamyny kämilleşdirmek, halkyň durmuş üpjünçiligini gowulandyrmak we raýatlaryň ýaşayyş şertlerini üzüň-kesil ýokary götermäge gönükdirilen çäreleriňiz bilen utgaşyp, Türkmenistanda ruhy galkynyşyň täze ýokary görnüşlerini emele getirdi.

Siziň, Aşgabat şäherine we ýurdumyzyň welaýatlaryna saparlaryňyz halk hojalygynyň dürli ugurlarynda, şol sanda oba hojalyk ulgamynda zähmet çekýän halkymyzy täze zähmet üstünliklerine ruhlandyrdy. Oba hojalyk ulgamyndaky özgertmeleriňiz, durmuş üpjünçiligi, adamyň saglygyny goramak, halkyň ruhy taýdan kämilleşmegi üçin alyp barýan ýadawsyz işleriňiz, edýän tagallalaryňyz agzybir halkymyz tarapyndan uly goldaw tapdy. Täze Galkynyşlar eýýamynda halkyň durmuş derejesini ýokary götermekde alyp barýan işleriňize eziz Watanymyzyň her bir raýaty tüýs ýürekden guwanýar we buýsanýar. Ýurdumyzyň welaýatlarynda, etraplarynda ýaşayan raýatlarymyz türkmen topragynda bolýan beýik Galkynyşlara, özgertmelere ýürek buýsançlaryny beýan edip, **Siziň** beýik başlangyçlaryňyzy biragyzdan goldaýarlar.

Garasşyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimizde oba hojalygyny ösdürmek, tarp ýerleri özleşdirmek, halkymyzyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmak, täze iş orunlaryny döretmek we raýatlarymyzy iş bilen üpjün etmek ýaly belent maksatlardan ugur almak bilen Daşoguz welaýatynda Ruhubelent, Lebap welaýatynda Döwletli etraplarynyň döredilmegi halkymyzyň şatlygyny hem-de bagtyýar gelejege bolan ynamyny has-da artdyrdy. **Siziň “Biz geljekde hem Diýarymyzy bereket çeşmesine, bolçulygyň mekanyna öwürmek barada uly işleri öz öňümüzde maksat edip goýduk”** diýen sözleriňiz oba hojalygynyň dürli pudaklarynda, ylym-bilim ulgamlarynda zähmet çekýän bagtyýar hem zähmetsöýer halkymyzy täze galkynyşlara ruhlandyrdy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow!

Siziň oba hojalygyndaky özgertmeleriňiz durmuş üpjünçiligini mundan beýläk-de gowulandyrmak, oba hojalygyny ýokary öndürijilikli häzirki zaman we kuwwatly tehnikalara bilen üpjün etmek, mineral dökünleri öndürýän täze zawodlary, ýurdumyzyň welaýatlarynyň her birinde täze elewatorlary, un üweýji zawodlary gurmak baradaky çäreleriňiz bilen utgaşyp, ýurdumyzda ruhy galkynyşyň täze ýokary göterilişlerine itergi berdi. Ata Watanymyzyň gülläp ösmeginiň şanyna halal zähmet netijelerini gazanýan hyjuwly zähmetkeş halkymyz tarapyndan Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynda kabul eden Kararlaryňyz we öňde goýan wezipeleriňiz üstünlikli durmuşa ornaşdyrylýar. **Siziň** taýsyz tagallalaryňyz netijesinde obalarymyz doly abadanlaşdyrylýar, durky tüzelenýär, oba ilatynyň ýaşayyş şertleri gowulanýar, oba daýhanlary ýeriň hakyky eýeleri hökmünde oba hojalyk önümleriniň öndürilişini artdyryýarlar we hilini ýokarlandyryýarlar. Oba hojalygyny ýokary depginlerde ösdürmekde ykdysady özgertmeler aýratyn orna eýe bolup, olaryň arasynda hasaplaşygyň, nyrlaryň, karz pul gatnaşyklarynyň ösdürilmeginiň, kämilleşdirilmeginiň ähmiýeti iňňän uludyr. Öndürilýän önümler we ýerine ýetirilýän işler boýunça wagtly-wagtynda talaba laýyk hasaplaşyklaryň geçirilmegi bolsa, diňe bir daýhan hojalyklarynyň maliýe babatda kämilleşmegine täsir etmän, eýsem daýhanlaryň zähmete bolan höwesini artdyryýar, algy-bergileriň aradan aýrylmagyna ýardam edýär. Ýurdumyza daşary ýurduň ýokary öndürijilikli tehnikalarynyň, traktorlarynyň, kombainlarynyň, maşynlarynyň alynmagy we önümçilikde işe girizilmegi, daýhanlara, kärendeçilere döwlet tarapyndan hemaýat edilip, döküniň, tehnikaýyň, ýeňillikli bahadan berilmegi, öndürilýän önümleriň satyn alyş nyrhynyň ýokarlandyrylmagy we elli göterim daşary ýurt gyzyl pulundan satyn alynmagy bu günki gün mukaddes topragymyzdan bol hasyl almaklyga, halkymyzyň hal-ýagdaýyny mundan beýläk hem gowulandyrmakda, maddy-durmuş şertlerini ýokarlandyrmaklyga oňyn täsirini ýetirýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky ýokary geňeş, Türkmenistanyň Bilim ministrligi we Türkmenistanyň Oba hojalyk ministrligi tarapyndan bilelikde geçirilen ylmy maslahatynda hem oba hojalygy bilen bagly meseleleri töwerekleýin açyp görkezmeklik maksat edinildi. Ylmy maslahatyň işine oba hojalygyna dahylly hünärmenler, alymlar, professor mugallymlar we talyplar çagyryldy we onda çuň mazmunly çykyşlar diňlenildi.

Çuňňur hormatlanylýan Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow!

“Ylmyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak oba hojalyk ekinlerinden ýokary hasyl almagyň girewidir” atly ikinji ylmy maslahata gatnaşyjylar bolan biz ajaýyp Watanymyzyň beýik Galkynyşlara beslenýän täze eýýamynda **Size** belent sarpa goýmak bilen, Beýik Taňrynyň **Sizi** öz penasynda hemişe aman saklamagyny, janyňyzyň sag, ömrüňiziň uzak, il-ýurt bähbitli alyp barýan tutumly işleriňizde uly-uly üstünlikleriň, rowaçlyklaryň ýaran bolmagyny tüýs ýürekden arzuw edýärler!

“Ylmyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak oba hojalyk ekinlerinden ýokary hasyl almagyň girewidir” atly ikinji ylmy maslahata gatnaşyjylar

Aşgabat şäheri, 2008-nji ýylyň Baýdak aýynyň 15-i.

Ç.Mämmetgulyýew

**SAGLYGY GORAÝYŞ ULGAMYNAMAÝA
GOÝUMLARY WE OLARYŇ YKDYSADY ÖSÜŞE TÄSIRI**

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň başarnykly we öňdengörüjilikli ýolbaşçylygynda ýaýbaňlanan uly möçberli özgertmelerde durmuş syýasatyna, täze doglan bäbekden başlap ak sakgally ýaşuylara çenli tutuş halkyň durmuş taýdan goraglylygyna aýratyn möhüm orun degişlidir. Döwletiň durmuş syýasatynda berilýän ýeňillikler (mugt bilim, tebigy gazdan, suwdan, elektrik energiýasyndan we nahar duzundan mugt peydalanmak, ulag we jemagat hyzmatlarynda ujypsyz bahalar, çöregiň we benziniň iň pes bahalary) bilen bir hatarda, döwlet baştutany bu ýeňillikleri halkara standartlaryna laýyk getirmek, şahsyýetiň raýatlyk hukuklaryny giňeltmek, onuň zähmet we dynç alyş şertlerini gowulandyrmak babatda ýadawsyz tagalla edýär.

Ýurduň syýasy durnuklylygy we ykdysady ösüşi, tebigy serişdelere baý gorlary, halkara ülnülerine laýyk gelýän kanunçylyk binýatlary Türkmenistanda maýa goýum syýasatynyň esasy ugurlarynyň özüne çekijiligini has-da ýokarlandyrýar.

Türkmenistanda öz-özünü ýeterlik üpjün edýän we ilatyň durmuş hal-ýagdaýyny yzygiderli gowulandyrmaga gönükdirilen ykdysadyýet döredilýär. Ylmy-tehniki progresiň we durmuş-ykdysady taýdan gülläp ösüşiň belentliklerine tarap aýgytly ugur alan Türkmenistanyň saglygy goraýyş ulgamyndaky özgertmeler, ylmyň we bilimiň ösdürilmegi ýurtda alnyp barylýan durmuş syýasaty bilen ysnyşykly bagly bolup, bularyň binýadynda adam hakyndaky alada durýar. Türkmenistanyň şypahanalaryny, dynç alyş edaralaryny, köpçülikleýin sporty, halkara syýahatçylygyny ösdürmek, Hazar deňziniň kenarynda erkin syýahatçylyk zolagyny döretmek baradaky örän tutumly taslama munuň aýdyň subutnamasydyr.

Halkyň ýaşayyş-durmuş derejesi ýurduň durmuş-ykdysady ösüşini häsiýetlendirýär. Ilatyň ýaşayyş-durmuş derejesiniň umumylaşdyrylan görkezijisi hökmünde ulanylýan ykdysadyýetiň esasy görkezijilerine ýurduň tutuşlaýyn içerki önüminiň (TIÖ-niň) möçberi, milli girdeji we arassa milli eýeçilik edilýän girdeji degişlidir. Ýaşayyş-durmuş derejesini, onuň dinamikasyny seljermek we deňeşdirme häsiýetnamasyny geçirmek üçin TIÖ-niň möçberi ilatyň jan başyna düşýän hakyky (real) aňlatmasynda, halkara deňeşdirmeleri geçirilende bolsa, milli puluň (walýutanyň) satyn alyjylyk ukybynyň mynasybeti esasynda ABŞ-nyň dollarynda bahalandyrylýar. Ýurduň TIÖ-niň ortaça jan başyna öndürilişiniň artmaklygy ilatyň ýaşayyş-durmuş derejesiniň ýokarlanýandygyna şaýatlyk edýär.

Ilatyň saglygy, onuň ýaşayyş-durmuş derejesiniň ýokarlanmgy we uzakmöhletleýin ykdysady ösüş özara jebis arabaglanyşyklydyr. Ömrüň dowamlylygynyň artmaklygy bilen

bir hatarda ilatyň saglygynyň goralmagy we berkidilmegi ykdysady ösüşiň düýpli maksatlarynyň biri bolmagynda galýar.

Nobel baýragynyň eýesi A.Seniň belleýşi ýaly, „Saglyk (edil bilim ýaly) adamzat durmuşynyň iň bir möhüm gymmatlyklarynyň hataryna girýär“. Köpçülikleýin pikir soraşylmasynyň Birleşen Milletler Guramasynyň müňýyllyklaryň ýokary derejedäki duşuşygynda tanyşdyrylan global gözden geçirilişinde bellenişi ýaly, berk jan-saglyk bütin dünýäniň adamlary tarapyndan durmuşyň baş gymmatlygy diýlip ykrar edildi. Saglyk meseleleri ynsanyň esasy hukuklarynyň halkara hukugy tarapyndan berkidilen sanawyna girizildi. Türkmen halkynda ýörgünli „Il saglygy – ýurt baýlygy“ pähimi sözüň doly manasynda ähmiýetlidir. Zähmet öndürijiligi, adamyň akyl (intellektual), fiziki we duýgy (emosional) mümkinçilikleri onuň saglyk ýagdaýyna köp derejede baglydyr.

Ykdysady nukdaýnazardan saglyk we bilim adamzat maýasynyň (kapitalynyň) iki sany baş özenidir. Ilatyň saglygy tutuş jemgyýet möçberinde ýaşayyş-durmuş derejesiniň ýokarlanmagyna ýardam berýän, ykdysady ösüşi we ykdysadyýetiň kuwwatlanmagyny üpjün edýän möhüm şertleriň toplumdur (faktorydyr). Senagat rewolýusiýasy ýyllarynda Beýik Britaniýanyň belende okgunly galmagy, ABŞ-da günorta ştatlaryň gülläp ösmekligi, XX asyryň ikinji ýarymynda Gündogar Aziýada we Ýewropanyň günortasynda ýerleşýän ýurtlaryň ýokary depginli ösüşi jemgyýetçilik saglygy goraýşynda we kesellere garşy göreşde düýpli ilerlemeler, şeýle hem iýmitlenişniň hiliniň ýokarlanmagy bilen utgaşykly bolan ykdysadyýetiň taryhynda beýik „ýokary göterilmeler“ adyna mynasyp bolan fenomenlerdir. Iýmitiň hiliniň oňat bolmagy energetik gymmatlylygy we zähmet öndürijiliginiň artmagy bilen birlikde, adam bedeniniň ýokanç kesellere garşy durnuklylygyny güýçlendirýär. Ýewropada soňky 200 ýylyň dowamynda ölümiň derejesiniň peselmegi sarp edilýän iýmitleriň kaloriýalylygynyň gowulanmagy, saglygy goraýsyň gazanan üstünlikleri, täze lukmançylyk tehnologiýalarynyň emele gelmegi we ösmegi bilen baglydyr.

Ylmy hasaplamalara görä, lukmançylyk hyzmatlarynyň esasy görnüşleriniň ýylda jan başyna berilmeli iň pes möçberi ABŞ-nyň 34 dollaryna barabar, ykdysady taýdan ösen döwletlerde ýylda saglygy goraýyş üçin çykdajylaryň ilatyň jan başyna düşýän görkezijisi ABŞ-nyň 2 000 dollaryndan hem geçýär, ABŞ-da bolsa bu görkeziji 4 000 dollara golaýlaýar.

Ilatyň saglygynyň gowulanmagy bilen ilatyň jan başyna düşýän girdejileriniň artmaklygy guwandryjydyr, emma munuň özi medalyň bir ýüzüdir. Adam ömrüniň dowamlylygynyň artmagy bilen ykdysady taýdan abadanlyk üzül-kesil ýokarlanýar. Ýurtlarda ilatyň durmuş derejesi deňeşdirilende, ilkinji nobatda ömrüň dowamlylygyna we ýyllyk girdejä üns berilýär. Kesel derejesi az bolan ýurtlarda adamlar, adaty, uzak ýaşayarlar, munuň özi ömrüň bütin dowamyndaky gazançlaryň jeminiň köpdügini aňladýar. Şertli alnan *A* we *B* ýurtlarda ýaşayan ortaça ýaşajynyň abadanlygyndaky aratapawuda seredeliň. Mysal üçin, *A* ýurtda ortaça ýyllyk girdeji satyn alyjylyk ukybyna görä hasaplananda ABŞ-nyň 3160 dollaryna, *B* ýurtda bolsa şol bir ýyldaky ortaça girdeji ABŞ-nyň 15000 dollaryna deň. Birbada göräýmäge, *A* ýurtda garanda *B* ýurtda ilatyň jan başyna düşýän girdeji 5 esse köp ýaly. Emma *A* ýurtda 12 ýyllyk bilimli ortaça 22 ýaşly ýaşajynyň ömrüniň dowamynda garaşylýan umumy girdeji (ABŞ-nyň 192500 dollary) onuň ortaça ýyllyk girdejisinden 61 esse agdykdyr, şol bir

wagtda *B* ýurduň birmeňzeş bilimli 22 ýaşly ýaşaýjysynyň ömrüniň dowamlylygynyň uzynlygy sebäpli garaşylýan umumy girdeji (ABŞ-nyň 1800000 dollary) onuň ortaça ýyllyk girdejisinden takmynan 120 esse köp bolar. Şeýlelikde, bütin ömründäki girdejä (indirmesiz) hasaplananda, olaryň girdejileri biri-birinden takmynan 10 esse tapawut berýär.

Ömrüň dowamlylygynyň uzalmagy ynsanyň zähmete ukyply döwrüniň, sarp edilişini we dynç alşyň dowamlylygynyň artmagyna, şeýle hem ykdysady abadançylygyň ýokarlanmagyna gös-göni täsir edýär. Uzak ýaşaýan maşgalalar öz gazanyan serişdeleriniň hasabyna saglyga we bilime maýa goýumlaryny köp goýýarlar, sebäbi garaşylýan uzak ömür olara öz maýa goýumlaryndan alynýan girdejilerden köp ýyllaryň dowamynda netijeli peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Ilatyň arasynda keselleriň köp bolmagy ykdysady ösüşiň ýokarlanmagyny üç ýol arkaly haýalladýar. Birinjiden, keseller ynsan ömrüniň işjeň dowamlylygyny gysgaldýar. Ikinjiden, keseller ata-eneleriň öz çagalarynyň durmuşyna goýýan maýa goýumlarynyň azalmagyna getirýär. Bábek ölüminiň (1 ýaşa çenli) we çaga ölüminiň (5 ýaşa çenli) görkezijileri ýokary bolan ýurtlarda çaga dogluşynyň derejesi artýar, munuň esasy sebäpleriniň biri hökmünde çaga ölüminiň ýokary derejesiniň öwezini dolmagyň zerurlygy bilen düşündirilýär. Maşgalalarda çaganyň sanynyň köp bolmagy bu maşgalalaryň her bir çaganyň saglygyny goramaga we onuň bilimine serişde goýmak mümkinçiligini peseldýär. Üçünjiden, keseller zähmetden alynýan girdejä we infrastruktura edilýän maýa goýumlaryna oňyn däl täsir edýär.

Barlaglaryň netijelerine görä, keseliň üstünlikli bejerilmegi sebäpli ynsanyň işjeň ömrüne goşulan bir ýylyň nyrhy goşmaça birýyllyk bazar girdejisinden birnäçe esse ýokarydyr. Geçirilen barlaglara görä, ömrüň her ýyly ýyllyk girdejiden üç esse agdyk gelýär. Şeýle aratapawudyň bolmagy bazarda harytlaryň sarp edilmegine, uzak ömrüň täsirine we adamyň keselsizlik bilen baglanyşykly ruhy taýdan abadanlygyna goşmaça boş wagtyň nyrhynyň hasaba alynmagy bilen düşündirilýär. Adam ýaş mahaly aradan çyksa, ykdysady ýitgiler ömrüň ýitirilen her ýyly bilen baglanyşykly ýitgileriň jemi hökmünde hasaplanýar. 20 ýaşly adamyň ýogalmasy ykdysady taýdan 100 ýyllyk we ondan hem köp girdejiňiň ýitirilmegine barabardyr, sebäbi bu ýagdaýda ynsanyň ortaça 40 ýyl zähmete ukyply ömri ýitirilýär, ömrüň bir ýylynyň ykdysady taýdan nyrhy bolsa ýyllyk girdejiden üç esse ýokarydyr.

Kesel zerarly ykdysady ýitgiler maşgala üçin duýarlyklydyr, keseli bejermegiň bahasyny tölemek üçin maşgalanyň bar bolan serişdelerini sarp etmäge mejbur bolmagy we bergä batmagy ähtimaldyr. Önümçilik serişdeleriniň ýitirilmegi, hatda keseli bejertmek başarsa hem, maşgalanyň üpjünçiliginiň peselmegine getirip biler, sebäbi önümçilik serişdelerini gaýtaryp almak bu maşgala üçin kynçylyk döredýär. Bergi astynda galan maşgalada gysgamöhletleýin maýa goýumlaryna (mysal üçin, tohum ýada dökün satyn almaga), haryt öndürmek (bu harytlaryň satylmagy bergini üzmäge ýardam ederdi) üçin aýlawlyk serişdeleri ýetmezçilik eder, sol sebäpli maşgala özüniň geljekki gazançlary üçin serişdeleri karz alar. Maşgala üpjünçiliginiň peselmegi bolsa, keseliň agyrlaşmagyna getirip biler.

Uly ýaşdaky adamyň boýy onuň çagalyk döwründe iýmitlenişi we başdan geçiren keselleri bilen baglydyr. Ýygy-ýygydan ýokanç kesellerden ejir çeken we ýeterlik

iýmitlenmedik çaga ulalanda, köplenç, kelte boýly bolýar. Çagalarda iýmitleniş bilen beýniniň ösüşiniň arasyndaky özara berk baglanyşygyň bardygyna bagyşlanan ylmy işleriniň birnäçesi bar.

Sagdyn işgärler fiziki, akyl (intellektual) taýdan has işjeň we güýçli bolýarlar; olar ýokary iş öndürijiligi bilen köp gazanç etmegiň hötdesinden gelýärler. Olaryň zähmeti edara üçin uly girdeji getirýär, sagdyn işçi güýjüniň bolsa ýurda daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmeklikde uly ähmiýeti bardyr. Şunuň ýaly işgärler öz keseli (ýa-da maşgala agzalarynyň keselleri) zerarly zähmete ukyplylygyny seýrek ýitirýärler hem-de umuman, ýokary öndürijilikli oňat işleýärler.

Ganazlyk (anemiýa) keselinden ejir çekýän erkek adamlarda zähmet öndürijiligi sagdyn erkek adamlara garanda 20% pes bolýanlygy ylmy taýdan subut edildi. Ganazlyk (anemiýa) keselinden ejir çekýänlere düzüminde demir saklaýan derman serişdeleri berlende, olaryň zähmet öndürijiligi ganazlyk (anemiýa) keselinden ejir çekmeýän adamlaryňky ýaly derejä çenli ýokarlandy.

Geň galmaly zat (paradoks), ýöne çaga ölümi ýokary bolan maşgalalarda çaga dogluşynyň derejesi çaga ölümi pes maşgalalara garanda köpdür, munuň şeýledigine maşgalalaryň özleri, mümkin, şübhelenýän hem däldirler. Bu model çaga ölüminiň ýokary görkezijili ýurtlarynda ilatyň sanynyň beýleki ýurtlara garanda çalt artýanlygyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Çaga ölüminiň depgininiň peselmegi uzakmöhletleýin gelejekde (perspektiwada) ilatyň sanynyň artyş depgininiň köpelmegine däl-de, eýsem azalmagyna getirýär.

Çaga ölüminiň görkezijisiniň peselmegi we şol sebäpli çaga dogluşynyň azalmagy netijesinde ilatyň sanynyň artyşy haýallaýar hem-de ilatyň ortaça ýaşy ýokarlanýar. Çagalaryň sanynyň uly adamlaryň sanyna bolan gatnaşygy hem peselmeklige tarap ugur alýar. Bu demografik üýtgemeler jan başyna düşýän ýurduň tutuşlaýyn milli önüminiň (TMÖ-niň) artmagyna we ykdysady ösüşe alyp barýar. Ilatyň zähmete ukyply ýaşdaky sanynyň köpelmegi jan başyna düşýän TMÖ-niň artmagyna täsir edýär, çünki işleýän adamlaryň ilatyň jan başyna düşýän sany köpelyär; TMÖ-niň bir işleýän adama düşýän ululygy üýtgemese-de, ilatyň jan başyna düşýän TMÖ-niň artmak meýli ýüze çykýar. Ilatyň süýşürintgi edýän ýaşdaky bölegi köpelyär, şoňa görä toplanan serişdeleriň depgini artýar. Ömrüň dowamlylygynyň köpelmegi ýaşa görä düzedilen (korrektirlenen) toplanan serişdeleriň artmagyna alyp barýar.

Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmekligiň syýasaty we çemeleşmeleri umumy durmuş syýasatynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şonuň netijesinde ýurduň ilatynyň arasynda bellige alnan keselleriň mukdary azalýar, adam ömrüniň dowamlylygy artýar. Ilatyň hökmany mugt immunizasiýasy (sanjymy) alnyp barylýar, şonuň netijesinde ýurtda poliomiýelit (ysmaz) we drakunkulez keselleriniň soňuna çykyldy, gyzdyrma keseline garşy göreşde oňyn netijeler gazanylýar. Türkmenistan GDA döwletleriniň arasynda ilkinji we dünýäde dördünji bolup nahar duzuny ýod bilen baýlaşdyrmaklygy ýola goýan ýurt hökmünde ykrar edildi.

Gyzdyrma we şoňa meňzeş keseller ýurduň çäginde gelýän adamlar üçin howp döredip, syýahatçylygyň ösmegine päsgel berýär, maýa goýumlaryna böwet bolýar. XX

asyryň 40-njy – 50-nji ýyllarynda Ýewropanyň aýry-aýry subtropik sebitlerinde (aýratyn-da Gresiýa, Italiýa, Portugaliýa we Ispaniýa ýaly günorta ýurtlarda) gyzdurma keseliniň ymykly azalmagy, hususan-da, syýahatçylygyň ösmeginiň we daşary ýurt maýa goýumalaryny özüne amatly çekmeginiň hasabyna bu ýurtlarda ykdysady ösüşe getirdi.

Sanjymlar üstünlik gazanmagyň ýeke-täk usuly däldir. «Mikrob (mörjew) – bu hiç zat, gurşaw – hemme zat» (L.Paster). Inçekeseliň gös-göni gözegçilik astynda gysgamöhletleýin bejergi kursy geçirilende, bu keselden saplanmagyň oňyn netijeleri alyndy. Gyzdurma keselinde mör-möjekleri gyryjy häzirki zaman serişdelerden (insektisidlerden) peýdalanylmagy we hassalary alyp barmagyň usullarynyň gowulanmagy möhümdir, aýakçylara garşy mör-möjekleri gyryjy serişdeler (insektisidler) siňdirilen torjagazlaryň nepiniň degýänligi subut edildi; bu torjagazlar giňden peýdalanylanda ölümiň derejesi peselýär. Şunuň ýaly çäreler çaga ölümiň görkezijileriniň üzül-kesil peselmegine ýardam edýär.

Mama keseliniň soňuna çykylmagy edil Aýyň üstüne gonulmagy ýaly adamzadyň ägirt uly gazananlary bilen bir hatarda durýar. Şu günki gün şübhelenýänlere birmahallar mama keseliniň hem soňuna çykmak mümkin däl diýlip hasap edilendigini ýatlatmak peýdaly bolar; mama keseliniň ýoguna doly ýanmaklygy gazanmak baradaky çözgüt 1966-njy ýylda Bütindünýä saglygy goraýyş assambleýasynda bary-ýogy iki sany sesiň agdyklyk etmegi bilen kabul edilipdi! Ýakyn gelejekde ysmaz (poliomiýelit) keseliniň soňuna doly çykylmagyna garaşylýar, häzirki wagtda bu kesel eýýäm ýek-tük mukdarda duş gelýär. Munuň özi jemgyýetçilik saglygy goraýşynyň ýöne bir gazananlary bolman, eýsem sanjymlara sarp edilýän ägirt köp serişdeleriň birnäçe esse tygşytlanyp bilinjekdigini görkezýär. Dünýäde gyzamyk keselini ýok etmek babatda çäreler toplumu geçirilýär. Ysmaz (poliomiýelit) we gyzamyk kesellerini düýp-teýkary bilen ýok etmeklige gönükdirilen maksatnamalar bilen birlikde, Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy (BSSG) häzirki wagtda bütin dünýäni şu aşakdaky 7 sany keselden, ýagny Şagasyň keselinden, drakunkulezdan, heýwere keselinden (lepradan), limfatik ulgamynyň filýariozyndan, bäbekleriň bürme keselinden, ýod ýetmezçiligi zerarly döreýän bozulmalardan, şeýle hem göze garasuw inmeden (trahomadan) saplamak we olaryň soňuna çykmak babatda başlangyçlara baştutanlyk edýär.

Şeýlelikde, saglygy goraýyş ulgamyna edilýän maýa goýumlary döwletiň umumy ösüşiniň strategiýasynyň möhüm düzüm bölegidir. Ilatyň saglygy, bilimi, oýlanyşykly maýa goýum syýasaty, netijeli bazar şertleri, täze tehnologiýalaryň giňden ornaşdyrylmagy, innowasiýalar (tdzezillik) we berk kanunzylyk binýatlary ýurduň ykdysady ösüşiniň baş şertleridir.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň milli saglygy goraýyş ulgamyny kämilleşdirmek, täze, deňsiz-taýsyz lukmançylyk merkezlerini gurmak hakyndaky çözgütleri milletiň abadançylygyny we gülläp ösmekligini kepillendirýän şertleriň toplumu hökmünde türkmen halkynyň saglygyny berkitmek babatda Türkmenistanyň saýlap alan dürs ýolunyň gyşarnyksyz durmuşa geçirilýänligini doly subut edýär.

Түркменистаныň Strategik
meýilnamalaşdyrylyş
we ykdysady ösüş instituty

Kabul edilen wagty
2007-nji ýylyň
Bitaraplyk aýynyň 20-si

EDEBIÝAT

1. **G.Berdimuhamedow.** Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary: Aşgabat, 2007
2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurduň Ministrler Kabinetiniň mejlisinde sözlän sözi, Aşgabat, 06.09.2007
3. Türkmenistanyň Prezidentiniň Kolumbiýa uniwersitetinde eden çykyşy, Nýu-Ýork, 24.09.2007
4. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Ýewraziýa Grup» guramasynda işewürler bilen bolan duşuşygynda eden çykyşy, Nýu-Ýork, 24.09.2007
5. Türkmenistanyň Prezidentiniň BMG-nyň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda eden çykyşy, Nýu-Ýork, 26.09.2007
6. Социально-экономические аспекты развития народонаселения в Туркменистане, Туркменмиллихасабат, 2001
7. Макроэкономика и здоровье: инвестиции в здоровье в целях экономического развития, ВОЗ, 2001
8. Инвестирование в развитие: Практический план достижения целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия, 2005.

Ч.Мамедкулиев

ИНВЕСТИЦИИ В СИСТЕМУ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Приоритетность социальной политики, социальной защиты всего населения получила отражение в масштабных реформах, инициированных Президентом Туркменистана Гурбангулы Бердимухамедовым. Сохраняя все лучшее в социальной политике государства – бесплатное образование, бесплатное пользование газом, водой, электроэнергией и пищевой солью, символические цены на транспортные и коммунальные услуги, низкие цены на хлеб, – лидер нации делает все, чтобы, улучшив качество этих льгот в соответствии с мировыми стандартами, расширить гражданские права, создать новые условия для труда, отдыха и самореализации личности. Основные аспекты инвестиционной политики Туркменистана привлекательны многолетней политической стабильностью страны, ее устойчивым экономическим ростом, мощной ресурсной базой, соответствующим международным нормам законодательством. В Туркменистане создается самодостаточная и социально ориентированная экономика. Для динамично и гармонично развивающегося Туркменистана, готовящегося сделать рывок к вершинам научно-технического прогресса и социально-экономического процветания, реформа в системе здравоохранения, развитие науки и образования напрямую связаны с проводимой государством социальной политикой, фундаментальной основой которой была и остается забота о человеке.

Существует прямая и тесная связь между здоровьем и улучшением жизненного уровня и долгосрочным экономическим ростом. Крепкое здоровье мужчин и женщин – основная жизненная ценность. Мудрость туркменского народа гласит: «Здоровье народа – благополучие государства». Действительно, от состояния здоровья зависит

производительность труда, успехи в учебе, возможности интеллектуального, физического и эмоционального развития человека. Величайшие «взлеты» в истории экономики большинства нынешних индустриально развитых стран мира сопровождались значительными успехами в общественном здравоохранении, борьбе с болезнями и улучшением качества питания.

Рост продолжительности жизни прямо влияет на увеличение продолжительности работоспособного периода, потребления и отдыха, также повышает экономическое благосостояние. Семьи, живущие дольше, вкладывают больше зарабатываемых средств в образование и в инвестиции, так как перспектива долгой жизни позволяет им пользоваться доходами от своих инвестиций на протяжении многих лет. Стратегическую важность имеет борьба с инфекционными болезнями, которые, как известно, не знают государственных границ и могут распространяться далеко за пределы отдельных стран.

В целом, инвестиции в здравоохранение являются важным компонентом стратегического развития государства. Более весомый результат инвестиции в здравоохранение дают в том случае, если они являются частью продуманной стратегии комплексного развития страны.

Ch.Mamedkulyev

INVESTMENTS INTO THE SYSTEM OF PUBLIC HEALTH AND THEIR INFLUENCE ON ECONOMIC DEVELOPMENT

Priority of social policy, social defense of all population got the reflection in the scales reforms initiated by the President of Turkmenistan Gurbanguly Berdymukhamedov. Keeping the best advantages of the state social policy – free education, free use of gas, water, electric power and white salt, symbolic prices on public utilities and transport, low prices on bread, – the leader of the nation tries to improve quality of these privileges in accordance with the world standards, to extend civil laws, create new terms for labor, rest and self-realization of personality. The basic aspects of investment policy of Turkmenistan are attractive by the long-term political stability of the country, its intensive economic growth, powerful resource base, proper international norms of legislation. A socially oriented economy is created in Turkmenistan. Reforms in the system of public health, development of science and education are closely related to social policy pursued by the state.

There is direct and close connection between health and improvement of standard of life and long-term economy growth. Human being is the main value in the whole world. Turkmen proverb «Health of people is prosperity of the state» means that labor productivity depends on state of health, successes in studies, possibility of intellectual, physical and emotional development of person. The greatest achievements in history of economy of the most industrially developed countries of the world were accompanied by considerable successes in public health care, combating diseases and improving the dietary of the people.

The duration of life has a great influence on economic welfare of people. Long-livers invest more into education and other fields of economy because the perspective of long life allows them to use profits from the investments during many years.

On the whole, investments into the public health-care system are the important component of the development.

A. Annaýew, O. Baýramowa

INNOWASIÝA ŞERTLERINDE IŞGÄRLERI DOLANDYRMAK

Işgärler kärhananyň baş funksional ulgamçasydyr, innowasiýany ösdürmekde iň gymmatly serişdedir. Innowasiýa maýa goýum arkaly täze önümleri, hyzmatlary döretmegi ýa-da hereket edýänleri kämilleşdirmegi aňladýar. Adama täsir ediji güýç hökmünde strategiki we operativ funksiýalar mahsusdyr, adam güýji önümçiligi intellektual taýdan we maglumatlar bilen baýlaşdyrmakda esasy orun tutýar.

Däbe öwrülen bolan önümçilik bilen innowasiýa ösüşiň arasyndaky gatnaşyklar bazar gatnaşyklaryna geçiş döwründe has hem özüne ünsi çekýär. Şu ýagdaý işgärleri dolandyryjy ähli ulgamlara we adam güýjüne garaýşyň düýpden täzeçe çemeleşilmegini talap edýär.

Soňky wagtlara çenli dolandyryşda "işgärleri dolandyrmak" diýen düşünjä aýratyn üns berilmeyärdi. Her bir kärhananyň işgärleri degişli dolandyryş ulgamçasynyň hereket etmegine garamazdan, şu bölümiň ýolbaşçysynyň başarjaňlygyna baglylykda dolandyrylýardy. Kärhanada işgärleri dolandyrmak bilen meşgullanýan esasy bölüm – işgärler bölümidir. Şu bölüm işgärleri meýilnamalaşdyrmak, işgärleri işe kabul etmek we işden çykarmak, işgärleriň hünärliligini kämilleşdirmegi guramak görnüşli funksiýalary ýerine ýetirýär. Emma bu döwür bolan gulluklaryň beýleki bölümler, şol sanda, zähmet we iş haky, zähmeti goramak we ş.m., bilen guramaçylyk taýdan baglanyşygy gowşakdyr.

Işgärleri dolandyrýan döwür bolan gulluklar innowasiýada işgärleriň özara gatnaşyklaryny oňaýly üpjün edýän hünär taýýarlygy we guramaçylyk ugurdaky işlerde hukuklary doly anyklanmadykdyr. Şonuň üçin hem işgärler köpçüliginiň durmuş-psiologiýa ýagdaýyny kesgitlemek, aýry-aýry işgärleriň we toparlaryň özara gatnaşyklaryny seljermek hem-de sazlaşdyrmak, işgärleri durmuş-psiologiýa taýdan uýgunlaşdyrmak, zähmete höweslendirmek we ş.m. wezipelere işgärler bölümi tarapyndan üns berilmeyärdi. Şu meseleler innowasion işgärler köpçüliginde innowasiýany dolandyryjy tarapyndan ýerine ýetirilýär.

Mälim bolşy ýaly, işçi güýjüni dolandyrmak, meýilnamalaşdyrmak, işgärleri saýlap almak we wezipeler boýunça berkitmek, şeýle hem çekilýän zähmete baha bermek, iş hakynyň möçberini kesgitlemek, baýraklar hem-de ýeňillikler ulgamyny işläp

taýýarlamak kimin funksiýalardan ybaratdyr. Işçi güýjüne ýolbaşçylyk etmek işgärleri hünär taýýarlygyna gözükdirmegi we uýgunlaşdyrmagy, okatmagy, wezipe boýunça süýşürmegi we işden boşatmagy öz içine alýar.

Däp bolan çemeleşmelerden tapawutlylykda innowasiýa boýunça çemeleşmäniň aýratynlygy işgärleri saýlap almakda has-da köp duýulýar. Däp bolan çemeleşmede işgärleri saýlap almak baradaky işleriň zerur möçberi bar bolan işçi güýji hem-de olaryň geljekdäki zerur sanynyň tapawudy bilen kesgitlenilýär. Innowasiýadaky işlere näbellilik we töwekgelçilik ýaly häsiýetler mahsusdyr, şu sebäpli geljekde işçi güýjüniň sanyny kesgitlemekde çylşyrymly ýagdaý emele gelýär.

Işleýän işgärleriň mümkinçilikleriniň durmuşyň ähtimallyk we olaryň hünärlik derejesiniň innowasiýa işleriniň mazmunyna laýyklygyny kesgitlemek zerurdyr.

Häzirki döwürde innowasiýa önümçiligi hünär taýýarlygy arkaly üstünliki gazanmaga degişli meseläni täzeçe beýan edýär, oňa baglylykda işgärleri saýlap almak, täzeligi öwretmek we durmuşa uýgunlaşdyrmak ýaly aýratyn ulgamlar döreýär. Täze ýagdaý durmuşda däp bolmadyk tehnologiýalary gözlemäge, işgärden ukyplylygy tejribede toplanan tebigy kämilligi daşky gatnaşyklaryň bildirýän talaplaryna görä utgaşdyrmaga, zähmet çekmäge höwesini kabul edip almaga mejbur edýär. Innowasiýadaky gurluş düzümler işgärden özboluşly çeyeligi, dogumlylygy, netijeli düşbülgi, döredijilik işine ukyplylygy hem-de durmuş ulgamyna gatyşyp, öz ornuny eýelemegi talap edýär. Ol ilkinji nobatda, ýokary hünärli işçi güýjüne gönükdirilýär, onuň esasy özenini täzelikçi ylmy işgär ýa-da täzelikçi dolandyryjy düzýär. Şeýlelik bilen, innowasiýa ugurdaky işlerde intellektual-akyl zähmeti bilen iş salyşýan işgär aýgytlaýjy orun tutýar, bu işgär üçin zähmetiň mazmuny hem-de zähmete içki höwesiniň derejesi has uly ähmiýete eýe bolýar.

Innowasiýa boýunça dolandyryjlary saýlap almak üçin daşary ýurtly kompaniýalar köplenç, işgäriň hil sypatlaryny beýan edýän barlagnamadan (testden) peýdalanýarlar, barlagnama kärhanada innowasiýa ýolbaşçysy üçin döredilen şertleriň hakyky derejesini kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Işgärleri saýlap almakda olaryň guramaçylyk ukybyna, pikirlenişiniň yzygiderliligine, göreldeiligine, maksada okgunlylygyna hem-de tutanýerliligine we ş.m. möhüm hil sypatlara aýratyn üns berilýär.

Saýlanylýanlaryň arasynda has ýokary baha liderligi ýokary derejeli jogapkärçilik bilen utgaşdyrýan, töweregi bilen durnukly gatnaşýan, çözümleri öz wagtynda kabul edýän işgäre berilýär.

Täze önümçilik we uly guramaçylyk üýtgeşmeleri üçin işgärleriň sanyny çaklamak köp sanly täsir ediji güýçlere garaşlydyr. Ykdysadyýetde innowasiýanyň ösüşi işgärleriň hil derejesine berk talaplary bildirýär we netijede, ýokary tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy işgärleriň ep-esli sanynyň işden boşamagyna getirýär. Şeýle üýtgeşmeleriň peýdalanylmagy hünärmenleri meýilnamalaşdyrmak tapgyryna degişlidir.

Innowasiýa çemeleşmedäki täzelik işgärleri işe kabul edip almak üçin toplamakda hem ýüze çykýar. Täzeligi girizmäge uly derejede gyzyklanma bildirýän ýolbaşçy hökmany suratda işgärleriň döredijilik ukyplaryny we olaryň gazanan üstünliklerini anyklamalydyr. Dolandyryjy işgärleriň hil derejesine baha berende, olaryň çap edilen ylmy işlerini, patentlerini, her bir işgäriň hil sypatlaryny göz önünde tutýar.

Işgärleri topardan saýlap alyp, işe kabul etmek has hem çylşyrymlydyr. Çünki işe kabul edilýän baradaky maglumat onuň öňki üstünliklerini şekillendirýär, şonuň üçin hem bu maglumatlara esaslanyp, onuň öňde goýlan wezipelere laýyklygyny kesgitlemek çylşyrymly meseledir. Şonuň üçin şu tapgyrda barlagnamalar, bäsleşikleri guramak ýaly usullardan peýdalanýarlar. Ylmy toparyň ýolbaşçysyna hünär taýýarlygynyň getirýän üstünliklerini häsiýetlendirýän düşüňjeleri we görkezijileri kesgitlemek zerurdyr. İşgärleri topardan saýlap işe kabul edilende, hünär taýýarlygynyň üstünliklere getirýän mümkinçiliklerini kesgitleýän usulnamany, bu ugurdaky üýtgeşmeleri hünär taýýarlygyny bermekde we täze ugra gönükdirmekde ukyplygy hem-de endikleri döredýän esaslary kesgitleýän usulnamany iş ýüzünde ulanmak amatlydyr.

Hünär taýýarlygynyň getirýän üstünlikleri şahsyýete uly talaplar bildirýär. İşe kabul edilýäniň psihologiýa häsiýetiniň aýratynlygyna, şeýle hem hünär endiklerine üns berilýär. Şulary anyklamak üçin şu görkezijileri seljermek teklip edilýär: şahsyýetiň gatnaşyklarynyň gerimini, gerimleriniň düzümini, şahsyýetiň ukyplygy we häsiýetleri. Şu görkezijileriň arasynda innowasiýany döretmäge goşandyny goşýan şahsyýetiň hünär taýýarlygyna degişli sypatlar, olaryň özgerişi, şeýle hem hünär endikleriniň döreýşiniň çaltlygy has möhüm ähmiýete eýedir.

Üstünlige getirýän ölçegleri (görkezijileri) işläp taýýarlamak, amatly tehnologiýany saýlap almak we galjaň dolandyryşy düzgün boýunça alyp barmak durmuş taýdan dolandyryşyň tehniki-guramaçylyk tarapyny düzýär. Täzeligi girismekde taslama toparyny döretmek bilen bagly tertip-düzgünler üstünligiň möhüm şerti hasap edilýär. Bu topar döredilende durmuş-psihologiýa çemeleşmeleriň resmi däl görnüşine esaslanýar. Bu işde şu möhüm ugurlara esasy üns berilýär: aragatnaşygy guramak we önbaşçylyk meseleleri; işgärleri zähmete höweslendirmek we oňa çeyelik bilen täsir etmek; adamlaryň özlerini alyp barşyny dolandyrmak, duýdamsyz ýüze çykan meseleleri we dawaly ýagdaýlary çözmek. Taslama toparyny taslamanyň ýolbaşçysy düzýär, ol esasy ünsi hünärmenleriň taýýarlyk derejesine we durmuş-psihologiýa sypatlaryna gönükdirýär.

Taslama topary wagtlaýyn möhlet boýunça döredilýär, onuň özenini diňe öňde duran meseläniň üstünde işlemäge gatnaşýan hünärmenler düzýärler, topara wagtlaýyn goşmaça kömekçi işgärler berkidilýär. Serişdeleri, laboratoriyalary, enjamlary utgaşdyryp ulanmak hem giň ýaýrandyr, olar topara kärendesine berilýär.

Maksadynyň ýeke-täkligi, hünär taýýarlygynyň derejesiniň hem adamkärçiliginiň raýdaşlygy, alynýan netijelere garamazdan ýerine ýetirilýän işiň zerurlygyna we peýdalylygyna şu toparyň möhüm ýörelgelerini düzýär. İşgärleriň özara gatnaşyklary,

gatnaşyklarda özara düşünişmegi gazanmak, täzeligiň üstünde döredijilikli işlemek şu ýörelgelere esaslanýar.

Topardaky işgärler üçe bölünýär: alymlar, täzelikçi – dolandyryjy, kömekçi ylmy işgärler. Täzelikçi – alymlar ýokary hünärli ylmy işgärleriň toparyny düzýärler, olar döredijilik babatda görelde görkezmäge, täze özboluşly taglymlary teklipl etmäge we täzelikleri girizmäge işeňňir gatnaşmaga ukyplydyrlar. Täzelikçi – dolandyryjylar innowasiýany işläp taýýarlamak bilen bagly toplum işlere, täzeligi taglym tapgyrdan başlap tä telekeçilige ýetirmäge hem-de ony ýerleşdirmäge ýolbaşçylyk edýär. Hut şu dolandyryjylar maliýe we telekeçilik taýdan töwekgelçilik edýärler, innowasiýa işlerinde gabat gelýän guramaçylyk hem psihologiýa häsiýetli kynçylyklary ýeňip geçýärler. Köpsanly hünärli işgärleriň toparyny kömekçi işgärler düzýärler, bu topara goldaw beriji hem diýilýär. Bi işgärler innowasiýa işlerini zerur gündelik maglumatlar bilen üpjün edýärler, daşky gatnaşyklaryň ýagdaýyny we içki mümkinçilikleri seljerýärler, innowasiýany ýerleşdirmek üçin işleri amala aşyrýarlar.

Ýokary guramalar we dolandyryşdaky işgärler toparyň işgärlerine giňişleýin ýa-da jikme-jik gözegçiligi ulanmaýarlar, toparyň işgärlerini başga işe diňe çykgynsyz ýagdaýlarda geçirýärler. Taslama ýolbaşçysynyň ygtyýarlygy hem durmuş-psihologiýa taýdan möhüm ähmiýete eýedir. Serişdeleri paýlap bermäge, olary dolandyrmaga, anyk möhletleri kesgitlemäge ygtyýarlyk ýolbaşçynyň şahsy häkimliginiň aýgytlaýjy şertleridir. Taslama ýolbaşçysynyň hukuklary kemsidilen halatynda şeýle topara zerurlyk ýitýär.

Hut şonuň üçin hem täzelik bilen meşgullanýan firmalarda, wençurly bölümlerde ýa-da guramalarda gürrüňsiz boýun bolmak ýaly görkezmäni ulanmak maslahat berilmeýär. Her bir işgäriň peýdalylyk derejesi şu guramalarda beýleki kärhanalara garanynda başga ölçeg-görkezijiler boýunça kesgitlenilýär. Kärhanalarda şahsyýet onuň eýeleýän wezipesiniň, girdejisiniň, biliminiň we gözýetiminiň derejesi hem-de tejribä baýlygy boýunça durmuşda orun tutýar. Ylmy-barlag toparda bolsa, işgäriň durmuşda tutýan orny onuň teklipl edýän taglymlarynyň gymmatlygyna, döredijilik ukybyna, pikirlenişiniň çeyeligine, töwekgelçilik etmäge taýýarlygyna baglydyr. Edil şuna meňzeş zatlary taslamanyň ýolbaşçysy hakda hem aýtmak bolar. Taslamany çaltrak durmuşa ornaşdyrmak üçin taslamanyň ýolbaşçysy ýokary guramalara garanynda aşaky basgançagy eýelemek bilen anyk ýagdaýy oňat bilýär, has netijeli taglymlary teklipl edýär we şowlulyga getirýän has amatly usullary ulanýar.

Toparyň işiniň netijeliligi işgärleriň durmuş häsiýetli özara hereketlerine baglydyr. Maksatlaryň toplumu we durmuş kadalary durmuş toparynyň aýratynlygyny alamatlandyrýar, kadalar topardaky özara hereketleri hem-de onuň düzüm gurluşyny sazlaşdyrýar.

Durmuş toparlary ony düzýän işgärleriň aýratynlyklary, içki gurluşy, jebisliligiň we durmuş häsiýetli özara gatnaşyklaryň derejeleri boýunça tapawutlanýarlar. Şu alamatlar toparlary taslamak işlerinde uly ähmiýete eýedir.

Durmuş häsiýetli özara gatnaşyklarda işgärleriň özüni alyp barşynyň görnüşleriniň köpsanly bolmagy we işgärleriň sylaga garaşmagy onuň möhüm sypatlarydyr. Şu zeýilli gatnaşyklarda her bir işgär öz şahsy maksadyny amala aşyrýar, her bir işgäri zähmete höwes döredýän dürli çäreleriň aýratyn görnüşi gyzyklandyrýar. Gatnaşyklaryň kanagatly häsiýetli bolmagy taslamany ornaşdyrmagyň möhüm şertidir.

Aragatnaşyk (ýa-da kommunikasiýa) durmuş toparda obýektleriň arasyndaky baglanyşygy, ilkinji nobatda söhbetdeşligi we maglumatlary alyşmagy häsiýetlendirýär. Şu tarapdan durmuş topary işgärleriň gatnaşygynyň netijesiniň durnuklylygyny, durmuş häsiýetli ösüşiň arabaglanyşyk serişdeleriniň kämilleşmegini aňladýar. Bu ýerde maglumatlary, taglymlary, bilimleri alyşmak işleri, şeýle özara düşünişmek we duýgudaşlyk öňe çykýar. Özara düşünişmegiň durmuş taýdan manyly işleriň bilelikde ýerine ýetirilmeginiň möhüm şertini şekillendirýär. Bilelikdäki innowasiýa işlerine şeýle çemeleşmek işgärler köpçüliginiň özlerni alyp barşyna düşünmäge kömek edýär, şeýle hem her bir işgär bilen köpçüligiň arasyndaky obýektiw we subýektiw gatnaşyklardaky üýtgeşmeleri hasaba almaga mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, döp bolan durnukly ykdysady täze möhüm durmuş ýörelgesi – durmuş taýdan tertiplilik ýüze çykýar. Ol her bir işgäriň we toparlaryň arasynda durmuş taýdan özüni alyp barmakda tötänligiň ýoklugy, ylalaşyklyk, biri-biriniň dereginu tutujylyk we özara peýdalylyk ýaly sypatlar bilen baglanyşyklydyr. Innowasiýa işlerinde diňe öňünden çak edip bolmaýan we durnukly bolmadyk şertlerde netije alynýar. Döp bolan işlerde durmuş häsiýetli toplum işler ýeterlik derejede durgunlydyr. Täzelik ugurdaky işler könelişen düşüňjeleri özgerdýär, täzelik öňki guramaçylygy ýatyrýar we durmuşyň hem guramaçylygyň täze esaslaryny ülnüleşdirýär.

Durmuş-psihologiýa nukdaýnazaryndan innowasiýalar duýdansyz we sarsgynly ýagdaýlarda obýektiwlik bilen ýüze çykýarlar. Bulaşyklyk nazaryýetine degişlilikde öňden belli bolmadyk, nätanys ýagdaý dürli täsirleri, dartgynlylygy ýüze çykarmagy mümkin. Howsalaly ýagdaýa gysga wagtlaýyn hereketsizlik mahsusdyr. Innowasiýa ilkinji gezek köp adamlarda düşünmezlik we garşylyklaýyn täsir galdyrýar. Soňra toparyň esasy bölegi täze taglyma kem-kemden uýgunlaşýar. Durmuş ulgamy hökmünde toparyň täze maksadynyň işlenilip taýýarlanymagy zerurdyr. Şu tapgyrda hakyky mümkinçiliklere görä subýektiw garşylyklar tertipleşdirilýär. İşgärler täze maksada garaýyşlaryna laýyklykda innowasiýa toplum işlerini kabul edip alýarlar, şeýlelik bilen olaryň durmuş taýdan uýgunlaşmagy bolup geçýär, elbetde kabul edip almak we uýgunlaşmak öňki işgärleriň ählisini öz içine alyp bilmeýär.

А.Аннаев, О.Байрамова

УПРАВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЛОМ В ИННОВАЦИОННЫХ УСЛОВИЯХ

Персонал является главной функциональной составляющей предприятия и представляет собой ценнейший ресурс инновационного развития. Обладая особыми стратегическими и оперативными функциями, человеческий фактор играет центральную роль в интеллектуальном и информационном развитии производства.

Управление персоналом включает функции планирования, отбора и перемещения персонала, а также оценки трудовой деятельности, разработки системы стимулирования труда.

Технико-организационное и социальное управление персоналом предусматривает разработку критериев успеха, выбора необходимых технологий и процедур оперативного управления. Важнейшим условием успеха нововведения считается процедура формирования проектной команды и социальное управление. Подбор команды основан на неформальных социально-психологических подходах. Здесь важно все: проблемы коммуникации и лидерства, мотивации персонала и гибкое реагирование, управление поведением людей и разрешение неожиданных проблем. Руководитель проекта подбирает сотрудников по профессиональным и социально-психологическим качествам.

A.Annayev, O.Bayramova

PERSONAL MANAGEMENT IN CONDITIONS OF INNOVATION

Personal is the main functional component of enterprise and represents the most valuable resource of innovation development. Being of special strategic and operative functions, the human factor plays the central role in intellectual and information development of manufacture.

Personnel management includes functions of planning, of selection and transference of personnel, and also of the system of work stimulation.

The technical-organizational and social management of personnel provides development of success, criteria choice of necessary technologies and procedures of operative management. The main term of succeeding is holding right procedure of project team formation and social management. Team selection is based on informal social-psychological approaches: communication and leadership problems, motivation of personnel and flexible reaction, management of people behaviour and solving unexpected problems. The project manager selects employees according to their professional and social-psychological qualities.

O.Ballyýewa

**HALKARA TÄJIRÇILIK ARBITRAŽYNYDA JEDELLERE
SERETMEKDE ARBITRAŽ YLALAŞYGYNYŇ ÄHMIÝETI**

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow işe başlan ilkinji günlerinden başlap, milli kanunçylygy kämilleşdirmek boýunça, dünýäde halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryna laýyk getirmek üçin uly işleri amala aşyrdy.

Türkmenistanyň bellenilen ugurlar boýunça ynamly öňe gitmegi üçin türkmen döwletiniň lideri Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda Türkmenistanyň kanunçylygyny kämilleşdirmek boýunça döwlet komissiyasy we hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyçlary esasynda ýurdumyzda Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet we hukuk instituty döredildi. Döwlet baştutany bu düzümiň önünde durýan wezipeleri häsiýetlendirip, olaryň çözülmegi demokratiki hukuk döwletini gurmaga we raýatlaryň şahsyýetine hormat goýmaga, esaslanan hukuklaryny we azatlyklaryny berk berjaý etmäge ýardam etmelidir diýip nygtady. Şunda dünýä tejribesini nazara almak bilen hereket edýän kanunçylygyň ýygy-ýygdydan monitoringiniň geçirilmegini gaýra goýulmasyz wezipedigini Hormatly Prezidentimiz takyk belledi.

Türkmenistanda Uglewodorod we gaz bölegi yurduň ykdysadyýetinde esasy orny eýeleýär. Bu gymmatbahaly maýa goýumlary bolan, diýseň çylşyrymly we bäsleşige ukyply bölekdir. Bu bölek birsyhly üýtgäp duran hukuky çarçuwalary (milli we halkara derejede) bilen kesgitlenýär. Şu böläkdäki jedeller yurduň durnuklylygyna görnetin täsir edip bilýär. Şonuň üçinem, nogsanlyklary döredip biläýjek sebäpleri kanun esasynda çözmäge aýratyn üns berilýär.

Ýaňy ýakynda Mejlisiň we Hökümetiň garamagynda „Halkara täjirçilik arbitražy hakyndaky“ Kanunyň taslamasy hödürlendi. Onuň kabul edilmegi daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek üçin möhüm ähmiýetli faktor bolup durýar. Türkmenistanyň sazlaşykly ösýän, progressiw döwlet hökmünde, şol maýa goýumlaryna bütin dünýäde gyzyklanma bildirilýän mahalynda bu ugurda jogapkärçilik has-da artýar. Türkmenistanyň Raýat bitewi kanunynyň 10-njy maddasyna laýyklykda, bozulan ýa-da dawa edilen raýat hukuklaryny kazyýet, araçy kazyýet, bitaraplar kazyýeti işleriň kime degişlidiginiň iş ýörediş kanunlarynda ýa-da şertnamalarda bellenilişine laýyklykda gorýar.

Hukuk kesgitlemesi ýerli ýagdaýlara garanyňda, halkara derejesinde has möhüm bolup durýar. Hukuk ynamlylyga alyp barýan esasy zat hökmünde, daşary ýurt jedelleriniň netijeli çözülmegi – işewürleriň öz işlerine ynamly ýapyşmaklary,

söwdanyň we maýa goýumlaryň ösmegi üçin gerek bolan zerurlykdyr. Şu günki işewürlük we bar bolan şertler Halkara täjirçilik arbitražynyň üsti bilen çözmeklige garanda has amatlydygyny (hususan-da, halkara jedellerinde) aýdyň görkezýär. Adatça, taraplar dürli milletlerden bolýarlar, şoňa görä, olaryň dilleri, medeni we hukuk çeşmeleri-de aýratyn. Şeýle hem jedeliň näderejede dogry we ylalaşykly çözüljekdigine-de olaryň hersiniň aýry-aýry garaýyşlary bolup biler şeýle hem çözüldi-de olar dürli-dürli kabul edip bilerler. Nähili hereket etmelidigi baradaky maglumatlaryň kesgitsizligi, düşnükliidigi ýa-da düşnüksizligi düýbünden bolmazlygy bilen baglylykda ynamsyzlyk has güýçli bolup biler. Şeýle kynçylyklar tarapyň işiniň garalyşyna aranyň daşlygy we kynçylyklaryň ýüze çykmagy, gatnamagy kyn görmegi sebäpli beýleki bir tarapyň gatnaşyp bilmezligi has hem çylşyrymlaşdyryp biler. Şu sebäplere görä, taraplaryň haýsam bolsa biriniň ýurdunda geçirilýän milli kazyýetler beýleki bir tarap üçin nälaýyk hasap edilip bilner. Ine, şonuň üçin Halkara täjirçilik arbitraży şeýle jedelleriň çözülmegi üçin has amatly bolup durýar. Her edara halkara derejesinde hyzmatdaşlyk edýän işewürleriň ýüze çykýan jedelli meselelerini çözmek üçin kesgitli bir düzgünleri we usullary işläp düzýär. Halkara täjirçilik arbitraży hem hut şeýle edaralaryň biridir.

Halkara şertnamasyny baglaşan taraplaryň özleri çözülişip ýa-da edara ýüzlenip bilerler. Şeýle ýagdaýda arbitraža institusion edara diýlip atlandyrylýar. Mundan başgada, zerur bolan mahaly araçy edaralar: araçylyk tertibi boýunça çözülişmeklik barada taraplaryň özara araçylyk ylalaşyklarynyň bardygyny ýa ýokdugyny, araçy kazylaryň sanyny kesgitleýärler, araçy kazylary bellärler.

Jedeli araçy edara arkaly seretmeklige bermekligiň hökmany şerti taraplaryň öz aralaryndaky jedeliň döwlet kazyýeti tarapyndan däl-de, araçy edara (halkara täjirçilik araçy kazyýet) tarapyndan çözüljekdigi baradaky özara ylalaşyklarynyň bolmagydyr.

Kanunda **arbitraž ylalaşygy** haýsydyr bir takyk hukuk gatnaşyklary bilen baglylykda ýüze çykan, çykyp biljek ähli ýa-da käbir jedelleri araçy edara bermek barada taraplaryň özara gelen ylalaşyklaryna baglydyr.

Eger-de adatça bolşy ýaly, jedeliň arbitraž edara bermek baradaky meselesi geleşik baglaşylyan mahaly maslahatlaşylsa, onda araçylyk ylalaşygy onuň bir şerti hökmünde geleşige (şertnama) goşulýar; şeýle ylalaşyk geleşigiň arbitraž ýaňzytmasy diýlip atlandyrylýar. Arbitraž baradaky ylalaşyk aýratyn resminama görnüşinde hem baglaşylyp bilner, şol sanda eýýäm ýüze çykan jedeli çözmek maksady bilenem baglaşylyp bilner.

Arbitraž ylalaşygynyň görnüşi bolan talaplar kanunda diýseň oýlanyşykly beýan edilipdir. Ol ýazmaça görnüşinde baglaşylan bolmalydyr. Bu talap buýruk beriji görnüşde ýazylyan we onuň bozulmagy, ylalaşygyň hakyky däl diýlip hasap edilmegine alyp barýar.

Kanunda görkezilişi ýaly, arbitraž ylalaşygy ýeke bir taraplar tarapyndan ýazmaça ýazylyp, gol çekilen bir resminamada beýan edileni bilen baglaşylan hasap edilmeýär.

Ol ýene iki ýagdaýda şeýle hasap edilýär:

a) eger-de ol hat alyş-çalşygy, telegraf, teletaýp aragatnaşygy boýunça ýa-da şular ýaly ylalaşyklaryň güýjüni üpjün ediji elektron aragatnaşygynyň beýleki serişdelerini ulanmak arkaly;

b) eger-de ol talap arzasyny çalyşmak we talaba jogap bermek ýoly bilen baglaşylan bolsa, şonda-da bir tarap ylalaşygyň bardygyny tassyklaýan bolsa, beýleki tarapam muňa garşylyk görkezmeýän bolsa.

Arbitraž ylalaşygynyň mazmuny ylalaşylyan wagty, kanun taraplara diýseň giň mümkinçilikler, erkinlik berýär. Esasy zat onuň işjeňligi, durmuşa geçirmek mümkinçiliklerine eýe bolmaklygy, ýeterlik derejede kesgitliligi, bellenen araçylygyň geçiriljek ýeriniň – ýüze çykan ýa-da çykyp biläýjek jedele haýsy ýurtda serediljekdiginiň göz önüne tutýandygynyň aýdyň görkezilmegidir. Arbitražyň geçiriljek ýeriniň saýlanyp alynmagy, jedele seredilen mahaly şol ýurduň kanunçylyklarynyň ulanylmagyna taraplaryň razydyklaryny aňladýar. Bu ylalaşyga gelen taraplaryň haýsy hem bolsa biriniň ýa-da jogapkär orunda bolan tarapyň ýurdy ýa-da üçünji bir ýurt bolup biler.

Şu wariantlaryň hersiniň öz artykmaçlyklary we ýetmezçilikleri bar, gepleşiklerde ýokarda görkezilen zatlary wagtynda göz önünde tutmak gerek. Başga wariantlaryň hem bolmagy mümkin, mysal üçin, eger-de jedeller harydyň mukdary bilen baglylykda satyjynyň ýurdunda çözülyän bolsa, hil babatdaky jedellere alyjynyň ýurdunda seredilýär. Eger-de haçan-da, arbitraž seredilişiň geçiriljek ýeri diýlip Türkmenistan kesgitlenen bolsa, onda ol jedel babatda biziň şu wagtky derňäp oturan öz kanunçylyklarymyz ulanylýar. Şu ýerde möhüm bir zady bellemek gerek. Ýüze çykýan ýagdaýlaryň köpüsünde araçylyk ýaňzytmasy görnüşindäki arbitraž ylalaşygy geleşikleriň (şertnamalaryň) bir düzüm bölegi bolup durýarlar we onda taraplaryň hersiniň hukuklary we borçlary bolýar. Şular ýaly geleşikleriň artykmaç taraplary köp bolýar. Şonuň üçinem, araçylyk ýaňzytmasynyň taraplaryň ikisini-de Halkara täjirçilik arbitražyna ýüz tutmaklyga hukuk berýändigini tebigy zatdyr. Olary ikitaraplaýyn „arbitraž ýaňzytmasy“ diýlip atlandyrmak mümkin. Mysal hökmünde şu aşakdaky arbitraž ýaňzytmasyny getirmek bolar:

Şu geleşikden ýa-da şonuň bilen baglylykda, şol sanda onuň bozulmagy, togtadylmagy ýa-da hakyky däl diýlip hasaplanmagy babatda ýüze çykyp biljek ähli jedeller, agzalalyklar çözülişmek üçin pylan ýerdäki... (arbitraž edaranyň ady görkezilýär) araçy edara geçirmelidir

Jedeli arbitraž edara bermekçi bolýan tarap, bu barada beýleki tarapy buýurma haty arkaly habardar etmelidir we şol hatda ol özüniň familiýasyny, öz saýlap alan Halkara täjirçilik arbitražynyň salgysyny, şeýle-de jedeliň sebäbini, jedeliň, agzalalygyň turmagyna, talabyň döremegine sebäp bolan geleşigiň senesini, belgisini görkezmelidir.

Taraplara deň garalmalydyr we her tarapa öz nukdaýnazaryny beýan etmegi üçin Halkara täjirçilik arbitraży tarapyndan ähli mümkinçilikler berilmelidir.

Taraplar öz garamaklaryna görä, seredişligi alyp gitmekligiň çäreleri barada Halkara täjirçilik arbitraży bilen ylalaşyp bilerler. Şular ýaly ylalaşygyň ýok ýagdaýynda Halkara täjirçilik arbitraży araçylyk seredilişigini özüniň isleýşine görä alyp gidip biler. Halkara täjirçilik arbitražyna berlen ygtyýarlyk islendik subutnamanyň mümkindigini, ýerlikligini we ähmiýetlidigini kesgitleýän ygtyýarlyklardyr.

Taraplar öz garamaklaryna görä Halkara täjirçilik arbitrażyň ýeri barada özara ylalaşyp bilerler. Şeýle ylalaşygyň ýok ýagdaýynda arbitraž edaranyň ýerini ýagdaýa görä taraplar üçin amatly bolar ýaly edilip Halkara täjirçilik arbitraży tarapyndan kesgitlenilýär. Eger-de taraplar başga bir zat barada şertleşmedik bolsalar, Halkara täjirçilik arbitraży öz agzalarynyň arasynda maslahat geçirmek, şaýatlaryň, bilermenleriň

(ekspertleriň), taraplaryň diňlenilişini ýa-da harytlaryň, beýleki emläkleriň ýa-da resminamalaryň seredilişini geçirmek üçin özüne amatly bolan islendik ýerde ýygnaňyşy geçirip biler.

Eger-de taraplar başgaça gürlleşmedik bolsalar, arbitraž seredişligi takyk bir jedel babatda, haçan-da şol jedeliň Halkara täjirçilik arbitraža geçirilmegi baradaky haýyşy jogapkäriň eline alan gününden başlanýar.

Arbitraž seredişliginde ulanyljak dil ýa-da diller barada taraplar öz garamaklaryna görä ylalaşyp bilerler. Şeýle ylalaşygyň ýok ýagdaýynda seredişlikde ulanyljak dili ýa-da dilleri araçy edara kesgitleýär. Eger-de olarda başga bir zat barada ýañzdylmadyk bolsa, şeýle ylalaşyk ýa-da kesgitleme islendik ýazmaça arza, islendik diňlenişige we islendik araçylyk çözüdine, kararyna ýa-da Halkara täjirçilik arbitražynyň başga bir habaryna degişli bolup durýar. Halkara täjirçilik arbitraży islendik resminamalaýyn subutnamalaryň taraplar tarapyndan ylalaşylan ýa-da Halkara täjirçilik arbitraży tarapyndan kesgitlenen dili ýa-da dilleri bilen aýakdaş gitmegi barada görkezme berip biler.

Taraplaryň arasynda ylalaşylan ýa-da Halkara täjirçilik arbitraży tarapyndan kesgitlenen döwrüň dowamynda talapkär özüniň talabyny tassyklaýan ýagdaýlar, çözülmeli meseleler özüniň talabynyň mazmuny barada habardar etmelidir, jogapkär bolsa, eger-de taraplar şular ýaly arzalaryň hökmany maglumatlary babatda başgaça gürlleşmedik bolsalar, talapkäriň ýokarda aýan edilen sebäpler babatda öz garşylygyny bildirmelidir. Öz arzalarynyň ýany bilen taraplar işe degişli ähli resminamalaryny görkezip ýa-da resminamalara we soňra görkezilip bilinjek beýleki subutnamalara salgylanyp bilerler. Eger-de taraplar başgaça gürlleşmedik bolsalar, arbitraž seredişliginiň barşynda, eger-de Halkara täjirçilik arbitraży şolar ýaly üýtgetmeleriň we goşmaçalaryň çözülmegini maksadalaýyk däl diýip tapmasalar, islendik tarap özüniň talabyny ýa-da talaba bolan garşylygyny üýtgedip, goşmaçalar bilen üstüni dolduryp biler.

Taraplaryň islendik beýleki ýagdaýlary berjaý edilen ýagdaýynda Halkara täjirçilik arbitraży subutnamalarynyň getirilmegi ýa-da çekeleşmek üçin diňlenişigi dil üsti arkaly amala aşyrmalymy ýa-da seredişligi diňe resminamalar we beýleki serişdeler arkaly geçirmelimi diýen mesele boýunça çözüti çykarýar. Şeýle-de bolsa, haçan-da taraplaryň diňlenişigi dil arkaly geçirmeli däl diýip gepleşen ýagdaýlarynda, eger-de bu barada taraplaryň haýsy hem bolsa biri haýyş etse, Halkara täjirçilik arbitraży şolar ýaly diňlenişigi seredişligiň gerekdir öýdülen tapgyrynda geçirmäge borçludur. Harytlary, beýleki emläkleri ýa-da resminamalary gözden geçirmek maksady bilen geçiryän islendik diňlenişigi we islendik mejlisi baradaky habar taraplara öz wagtynda ibermelidir. Halkara täjirçilik arbitraža berilyän ähli arzalar, resminamalar ýa-da beýleki maglumatlary beýleki tarapa hem iberilmelidir. Halkara täjirçilik arbitražynyň çykarýan subutnama häsiýetli resminamalary ýa-da bilermenleriň (ekspertleriň) çykaran islendik netijeleri hem taraplara berilmelidir.

Eger-de taraplar başgaça gürlleşmedik bolsalar, sebäpsiz ýere:

- özüniň talap arzasyny tabşyrmasa, Halkara täjirçilik arbitražy seredişligi bes edýär;
- jogapkär özüniň talap boýunça garşylygyny araçy kazyýete gowşurandan soň kazyýet muňa talapkäriň tassyknamasynyň ykrar edilendigi hökmünde garamaýar-da, seredişligi dowam etdirýär;
- islendik tarap diňlenişige gelmese ýa-da resminamalaýyn subutnamalaryny getirip gowşurmasa, Halkara täjirçilik arbitražy seredişligi dowam etdirip biler we özünde bar bolan subutnamalaryň esasynda çözüti çykaryp biler.

Eger-de taraplar başgaça gepleşmedik bolsalar, kazyýet:

- Halkara täjirçilik arbitražy tarapyndan kesgitlenýän, takyk meseleler boýunça edilýän çykyşlaryň özüne gowşurylmagy üçin bir ýa-da birnäçe bilermenleri (ekspertleri) belläp biler;
- işe degişli bolan islendik maglumaty bilermene (eksperte) berilmegini ýa-da gözden geçirmek üçin işe degişli bolan islendik resminamalary, harytlary we beýleki emläkleri görkezmeçligi taraplaryň talap etmäge haky bardyr.

Başgaça şertleşilmedik bolsa, eger-de taraplar haýyş edýän ýa-da araçy kazyýet muny hökmany hasap edýän bolsa, özüniň dilden ýa-da ýazmaça çykaran netijesinden soň, jedelli meseleler boýunça taraplaryň özüne sorag berip we görkezme bermekleri üçin şaýatlaryny-bilermenleri (ekspertlerini) getirip, diňlenişige gatnaşmagyny üpjün edýär.

Halkara täjirçilik arbitražy ýa-da Halkara täjirçilik arbitražy bilen ylalaşan taraplar subutnamalary almak üçin şol döwletiň ygtyýarly kazyýetine ýüz tutup bilýärler. Halkara täjirçilik arbitražy bu haýyşy özüniň ygtyýarlyklarynyň çäklerinde we özüniň subutnamalary almak baradaky düzgünlerine laýyklykda kanagatlanyp biler.

Ýokarda bellenilen zatlaryň ählisi telekeçileriň hukuklaryny we bähbitlerini goramagyň wajyp we netijeli görnüşi bolup, Halkara täjirçilik arbitražynyň giňden ýaýramagyna we kämilleşdirilmegine eltýär.

Туркмен
halk hojalyk instituty

Kabul edilen wagty
2007-nji ýylyň
Nowruz aýynyň 12-si

О.Баллыева

ЗНАЧЕНИЕ АРБИТРАЖНОГО СОГЛАШЕНИЯ ПРИ РАССМОТРЕНИИ СПОРОВ В МЕЖДУНАРОДНОМ КОММЕРЧЕСКОМ АРБИТРАЖЕ

Развитие третейской формы разбирательства споров, возникающих в сфере предпринимательской деятельности, стало необходимым следствием рыночных преобразований.

Процедура третейского разбирательства в Международном коммерческом арбитраже основана на принципах защиты интересов конкретных участников имущественного оборота – частных собственников, состязательности сторон, быстроты и экономичности разбирательства. Она позволяет самим участникам спора избрать себе арбитра, квалификации и опыт у которых они действительно доверяют, гарантирует им защиту их интересов.

Обязательным условием принятия дела в Международном коммерческом суде (третейском суде) является соглашение об этом самих сторон. Чаще всего такое соглашение фиксируется в заключенном ими договоре в виде специальной «третейской записи» (или «арбитражной оговорки») в соответствии с которой участники договора обязуются передавать все или какие-то определенные свои разногласия на разрешение данного суда по правилам действующего Закона о Международном коммерческом арбитраже.

Оно может быть достигнуто и закреплено и после возникшего спора, в частности, путем предъявления иска истцом и совершением ответчиком действий, свидетельствующих о его добровольном подчинении юрисдикции третейского суда.

Арбитражное соглашение заключается в письменной форме. Соглашение считается заключенным в письменной форме, если оно содержится в документе, подписанном сторонами, или заключено путем обмена письмами, сообщениями по телетайпу, телеграфу или с использованием иных средств электросвязи, обеспечивающих фиксацию такого соглашения, либо путем обмена исковым заявлением и отзывом на иск, в котором одна из сторон утверждает о наличии соглашения, а другая против этого не возражает. Ссылка в договоре на документ, содержащий арбитражную оговорку, является арбитражным соглашением при условии, что договор заключен в письменной форме и данная ссылка такова, что делает упомянутую оговорку частью договора.

Все это призвано содействовать еще большему распространению и развитию третейского судопроизводства как необходимой и эффективной формы защиты прав и интересов предпринимателей.

O.Ballyyeva

ROLE OF THE ARBITRATION AGREEMENT IN EXAMINATION OF DISPUTES IN THE INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION

Development of the arbitration form of trial of disputes arising in sphere of enterprise activity became an integral consequence of market transformations.

Precedure of arbitration trial in the International commercial arbitration is based on principles of protection of interests of concrete participants of property rotation - private proprietors, competitiveness of the parties, speed and profability of trial. It allows participants of dispute to select the arbitrator which qualifications and experience they really trust, which guarantees protection of their interests.

Obligatory condition of acceptance of a case in the International commercial court (arbitration court) is the agreement on it of the parties. More often such agreement is fixed in the contract signed as special «arbitraion record» (or «the arbitration») according to which participants of the contract undertake to transfer all or any certain disagreements to the sanction of the given court in accordance with the rules of the current law on the international commercial Arbitration.

It can be achieved and fixed and after the dispute arises, in particular, by presentation of the claim by the claimant and fullfilment by the presentation of voluntary submission to jurisdiction of the arbitration court.

The artbitrion agreement is madee in writing. The agreement is considered to be signed if it is made in written form, if the document signed by the parties contains it, or is made by an exchange of letters, messages by teletype, telegraph or by an exchange of the statement of telecommunication providing fixing of such agreement, or by an exchange of the statement of claim and a response for the claim in which one of the parties asserts the agreement, and the other party does not object. The reference in the contract on the document containing the arbitration clause is the arbitration agreement provided that the contract is made in writing and the given reference makes the mentioned clause a part of the contract.

All this should prpomote popularization and development of arbitration legal proceedings as necessary and effective form of protection of the rights and interests of businessman.

B.N. Gaýybow, A.K. Ýowşanow

**HÄZIRKI ZAMAN ŞÄHER
GURLUŞYGYNDA SEÝSMIKI DURNUKLYLYK**

Türkmenistanda ýaşayyş we jemgyýetçilik jaýlarynyň durmuş-hojalyk maksatly desgalaryň, senagat we energetika toplumlarynyň, gaz geçiriji ulgamyň, ulag ýollarynyň gurluşygynyň göwrüminiň has artmagy we köp beýleki birnäçe işler seýsmiki taýdan howply zolaklarda amala aşyrylýar. Aşgabat, Türkmenabat, Mary, Türkmenbaşy, Balkanabat, Daşoguz ýaly iri şäherler gurluşlary boýunça durnuksyz topraklaryň we ýerasty suwlaryň ýokary derejesiniň bolmagy sebäpli döreyän çylşyrymly inženergeologiki we seýsmologiki şertlerde ýerleşýärler. Elbetde, bu ýagdaý ilaty we senagat desgalaryny tebigy betbagtçylyklaryň önünden duýduryp bolmaýan ýüze çykmalaryndan halas etmäge isleg döredýär. Ylmy maglumatlar toplandygyça seýsmik taýdan etraplaşdyrmagyň kartalary kämilleşdirilýär, gurluşygyň seýsmiki taýdan durnuklylygyna bildirilýän talaplar ýokarlanýar.

Öňki bolup geçen ýertitremeler şeýle hadysalara taýýar bolmagyň zerurlygyny ýatladýar: seýsmologiki ýagdaýy hasaba almak bilen binalaryň we desgalaryň seýsmiki taýdan durnuklylygynyň derejesine baha bermek boýunça iş geçirmek, çäreleri işläp düzmek, göteriji we öz-özi göteriji gurluşlaryň, şeýle hem binalaryň sep bölekleriniň gowşak taraplaryny ýüze çykarmak we olaryň howpsuzlyk derejesine baha bermek zerurdyr. Bu ugurda Seýsmologiýa ylmy-barlag institutynyň hünärmenleri tarapyndan „Seýsmiki etraplarda gurluşyk“ (4 kitap) kadalaşdyryjy resminama taýýarlandy. Onda seýsmiki zolaklarda hasaplamagyň we gurnamalaryň esasy pursatlary görkezilýär. Ol taslamaçylara we gurluşykçylara ýerli şertleriň özboluşly aýratynlyklaryny hasaba almak bilen seýsmiki taýdan durnukly binalaryň gurluşygy amala aşyrylanda dogry ugrukmaga mümkinçilik berer.

Institutyň „Binalaryň we desgalaryň seýsmiki taýdan durnuklylygy“ barlaghanasy jaýlaryň we binalaryň gurluşlarynyň seýsmiki taýdan durnuklylygyny hasaplamagyň usullaryny kämilleşdirýär; Türkmenistanyň çäginde gurulýan ähli desgalaryň seýsmiki taýdan durnuklylygyna baha bermegi ýerine ýetirýär hem-de binalary we desgalary berkitmek boýunça, ýokary seýsmiki etraplarda bina esaslaryny gurnamak boýunça çäreleri işläp düzýär, gurluş taýdan durnuksyz topraklaryň häsiýetini öwrenýär we gurluşygyň hiline gözegçiligi amala aşyrýar.

Gurluşykçylara we taslamaçylara kömek bermek üçin golaýda institutda Türkmenistanyň seýsmiki etraplarynda çöküjilik we süýşgün häsiýetleri agdyklyk edýän topraklarda binalaryň we desgalaryň esaslaryny taslamalaşdyrmak boýunça Düzgünnamalar işlenip düzüldi. Bu düzgünnamalaryň wajyplygy aýdyňdyr, sebäbi Aşgabadyň günortasynda gurulýan köpgatly jaýlaryň köpüsiniň esasynda II tipli çöküjiligi agdyklyk edýän toprak ýatýar, süýşgün we suwuk topraklar hem Aşgabadyň çäginde hem-de Türkmenistanyň beýleki sebitlerinde bardyr.

“Binalaryň we desgalaryň seýsmiki taýdan durnuklylygy” barlaghanasy tarapyndan geçirilen tejribelerde alnan maglumatlaryň esasynda diňe şu ýyl, esasy II tipli çöküjilikli topraklar bolan binalara we desgalara seýsmiki täsiri peseltmek maksady bilen bina düýbünüň emeli esasyňy inženerçilik taýdan taýýarlamak boýunça 20-den gowrak teklipler taýýarlanylady. Çöküjilik galyňlygynyň kuwwatyna baglylykda gowşak topraklary dolulygyna çägesow-toýunsow dolduryjyly çagyldan bolan bina esasyňa çalyşmak we ýerli topragy işlemek bilen ýa-da gowşak topragy çöküji topragyň galan öllenýän gatlagyny bölekleyin çalyşmak bilen bina düýbünüň emeli esasyňy gurmak teklipe edildi. Topragyň fiziki-mehaniki häsiýetleriniň üýtgemegini hasaba almak bilen esasyň deformasiýasyny hasaplamak, dinamikliğini we seýsmikliğini koeffisientlerini kesgitlemek ýerine ýetirildi.

Seýsmiki täsirlerde ownuk çägesow we tozanly-toýunsow topraklaryň suwuklanma ähtimallygy bolan Hazaryň ýakasynda, Awazada köp gatly dynç alyş öýlerini we sanatoriýalary gurmak zerurlygynyň ýüze çykmagy bilen baglylykda Seýsmologiýa YBIniň hünärmenleri tarapyndan paýaly (diregli) esasynda köp gatly jaýlary gurmak we şol esasyň gurluşygyna gözegçilik etmek boýunça Teklipler taýýarlanylady.

Aşgabat şäher häkimliginiň we etraplaryň häkimlikleriniň ýüz tutmaklary boýunça Aşgabat şäherinde we welaýat şäherlerinde (Mary, Türkmenabat) çöküjilikli topraklarda ýerleşen we dürli derejede deformasiýa alan jaýlaryň barlagy geçirilýär. Aşgabat şäherindäki bar bolan nusgalyk gurluşdaky ymaratlar seýsmiki taýdan durnukly gurluşygyň kadalarynyň hasaplama we gurluş talaplaryny hasaba almak bilen taslamalaşdyrylypdyr we gurlupdyr. Bu jaýlaryň bitewileşdirilen örtgüler, diwarlaryň armirlenen örmeleri, seýsmika garşy sepleri bölekler bölmek görnüşlerinde seýsmiki ýagdaýa garşy görülen çäreleri bar. Çoganly we Şor ýaşaýyş toplumlary boýunça institutyň barlaghanasynda hususy gurluşykçylaryň ýaşaýyş gurluşyklarynyň kompýuterleşdirilen maglumatlar binýady döredildi. Binalaryň we desgalaryň tehniki ýagdaýyny kesgitlemek boýunça köp ýyllaryň tejribesi gurluşygyň gidişinde döreýän görünmeýän şikesleriň täsirine we desgalaryň seýsmiki taýdan durnuklylygyna gurluşygyň seýsmiki durnuklylygy boýunça kadalardan gyşarmalaryna anyk düşünmäge mümkinçilik berýär.

Iri panelli jaýlaryň gatynyň beýikligini artdyrmak üçin mümkinçilikleri we zerur şertleri barlamak maksady bilen barlaghananyň hünärmenleri tarapyndan statiki we seýsmiki ýüklere hasaplamalar ýerine ýetirildi. Hasaplamalaryň netijesinde panelleriň şponka sepleriniň dartgynly-deformirlenen ýagdaýy kesgittendi. Hasaplamalar iri panelli jaýlaryň bar bolan tapgyryna gurluş taýdan gaýtadan seretmegiň zerurlygyny görkezdi.

Taslama näçe gowy oýlanylan we hasaplamalar bilen esaslandyrylan bolsa-da, onuň esasynda gurluşlar näçe şowly işlenilip düzülen bolsa-da, hiç bir taslama, eger jaý gurluşygynda materiallaryň we işiň ýerine ýetirilişiniň hili babatda talaplar kanagatlandyrylmasa, olaryň seýsmiki taýdan durnuklylygyny üpjün edip bilmez.

Şonuň bilen baglylykda Seýsmologiýa YBI gurluşyk materiallarynyň we gurluşlaryň poslamagyna getirýän sebäpleri we täsirleri ýüze çykarmak boýunça işleri geçirýär. Sebäbi Türkmenistanyň çägi ýerasty suwlaryň duzlulyk derejesiniň ýokary bolmagy zerarly ýokary poslama täsirli zolaga degişlidir.

Gurluşyk gurnamlarynyň çydamlylygyna ýaramaz täsir edýän faktorlaryň biri-de gün radiasiýasydyr. Onuň täsiri netijesinde tomus wagty betonyň üstki tarapyň gyzmagy netijesinde betonyň gurluş düzümi ýaramazlaşyp, onuň jaýryk atmagyna getirýär. Şol jaýryklara bolsa çyg we beýleki ýaramaz täsir edýän serişdeler aralaşyp, betondaky polat armaturanyň poslamagyna şert döredýär. Binalarda we desgalarda geçirilen köpsanly barlaglar zyýanly täsir edýän faktorlaryň köpüsiniň taslama we gurluşyk işlerinde ünsden düşürilendigini, munuň bolsa binalaryň seýsmika durnuklylygyny peseldýänligini görkezdi.

“Binalary we desgalary posdan goraýyş” barlaghanasynyň alymlary kadalaşdyryjy resminamalaryň ýerli şertlere bolan talaplaryny has çuňňur öwrenmek boýunça, binalary we desgalary posdan goramak işinde tehnologiýa reglamentleri we teklipleri işläp düzmek boýunça ylmy-barlaglary geçirýärler; gurluşyk gidýän obýektlerde posa garşy geçirilýän işlere gözegçilik edip durýarlar. Täze materiallary we olaryň Türkmenistanyň şertlerine uýgunlaşyşyny göz önünde tutmak bilen kadalaşdyryjy bazany kämilleşdirmeklige hem uly üns berilýär.

Geçen ýyl “Toprak bilen galtaşýan beton we demirbeton gurnamlarynyň bitum emulsion mastikasy bilen posa garşy we gidroizolýasiýa goraglylygy boýunça birkysmy shema“ atly kadalaşdyryjy resminama işlenip düzüldi. Onda binalaryň we desgalaryň gurluşygy gidýän meýdançalarda inžener-geologiki şertler, ymaratlaryň bina düýbünüň gurnama häsiýetnamalary we obýektdäki poslama ýagdaýlary göz önünde tutuldy.

Daşary ýurt firmalary tarapyndan gurulýan obýektleriň her biriniň gurluşyk meýdançalarynyň inžener-geologiki şertleri we olaryň gurnama aýratynlyklary göz önünde tutulyp („Janly tebigatyň milli muzeýi“, „Metallurgiýa zawody“, „10 ýyl Abadançylyk köçesiniň ugrundaky söwda merkezi“) toprak bilen galtaşýan gurnamalaryň posa garşy we gidroizolýasiýa goraglylygy boýunça teklipler işlenip düzüldi. „Bitum-rezin mastikasyny we onuň esasynda rulon materialy taýýarlamagyň tehnologiýasy boýunça Düzgünnama “taýýarlanylýdy. Şu Düzgünnama boýunça „Santerhelektrogurnama” kärhanasynda ornaşdyryş işleri geçirildi.

Arçabil suw howdanynyň gurluşygynda “Binalary we desgalary posdan goraýyş” barlaghanasynyň täze, oňat netijeli gidroizolýasiýa materialy - ýokary basyşly polietilenden bolan geomembranany (Awstriýanyň önümi) ulanmak baradaky teklipleri üstünlikli peýdalanylýdy. Bu täzelik barlaghana synaglaryndan üstünlikli geçdi.

Demirbeton gurnamlaryny posdan goramak, şeýle hem biogen kükürt kislotasynyň ýaramaz täsiri ýetýän şertlerde bolan Drenaž-kommunikasiýa tunelini goramakda izolýasiýa materialyny ulanmaklygyň mümkinçilikleri barada barlaghana tarapyndan köp sanly netijenamalar berilýär.

Gara ýollary çekmekde ulanylýan bitумыň hilini gowulandyrmak boýunça Milli maksatnamanyň çäklerinde institutyň “Asfalt materiallary” barlaghanasy tarapyndan ylmy barlaglaryň toplумы geçirildi we gara ýollarda ulanylýan bitумыň hilini gowulandyrmakda uly netijeler gazanyldy. Türkmenistanyň yssy kontinental klimatly şertlerinde asfaltbeton örtgüli gara ýollaryň gurluşygy öňi bilen şol ýollaryň ygtybarlylygy we uzak möhlete çydamlylygy baradaky meseleleri çözmekligi talap edýär. Bu meseleleri çözmek üçin bolsa asfaltbeton örtgüsi ýylyň tomus paslynda gyzgyna çydamly, ýaz-güýz dowründe toplanýan suwlara çydamly bolmaly, howanyň duýdansyz üýtgäp durýan şertlerinde bolsa çat açmaz ýaly berk bolmaly.

Asfaltbetonyň düzümini saýlap almaklyga, olary taýýarlamak, ýere ýaýratmak we dykzlandyrmak boýunça tehnologiiki proseslere ylmy taýdan çemeleşilmegi ýokarda görkezilen talaplara jogap berýän ýerli materiallardan asfalt örtgülerini almaklyga ýardam berýär.

Bir çalşykda bitum-emulsion mastikasynyň 4 we 20 kub.m öndürmäge ukyply bolan pastagaryjy enjamyň işlenip taýýarlanylýan çyzgylary we hasaplamalary, ýerli çig mal serişdelerinden we önümçilik galyndylaryndan taýýarlanylýan bitum pastalarynyň we mastikasynyň düzümi, „Bitum emulsion pastasy we mastikasy“ hem-de „Üçeklikleri we bitum pastaly mastika bilen gidroizolýasiýany gurnamak hem-de onuň taslama işlerini ýerine ýetirmek boýunça Düzgünama“ atly institutda işlenip düzülen kadalaşdyryjy resminamalar ýerine ýetirildi we „STEG“ önümçilik birleşigine tabşyryldy.

Ýerli mineral we organiki materiallary taýýarlamaklygyň ulanmaklygyň mümkinçilikleri barada, binalaryň we desgalaryň üçeklik örtgülerinde, gidroizolýasiýada ulanmak üçin bitum pastalaryny we mastikalaryny öndürmekde olary ulanmagyň tehnologiýasy barada yzygiderli maslahatlar geçirilýär.

Barlaghananyň işgärleriniň “Asfaltbeton garyngysy” oýlap tapyşlary boýunça Bagyr şäherçesindeki suw howdany üçin filtrasiýa garşy bezeg örtgi gurluşy taslamalaşdyrylýar.

Ýerli çig mal serişdelerinden dürli maksatlarda ulanylmagy göz önünde tutulýan oňat hilli we uzak döwre çydamly betony almaklygyň tehnologiýasyny has-da ösdürmek boýunça nazary we tejribe ähmiýetli meseleleri çözmek üçin hem-de ony öndürmekligiň ähli tapgyrlarynda, ýagny gurak yssy we sowuk gys döwürlerinde onuň gurluşyk-tehniki häsiýetlerine gözegçilik etmek üçin “Beton we gurnamlary posdan goraýyş” barlaghanasy aýratyn möhüm obýektlerde peýdalanylýan betonyň we beýleki gurluşyk materiallarynyň fiziki-tehniki synaglaryny geçirýärler, betonyň düzümini taslamakda, beton garyndylaryny we bloklary taýýarlamakda usuly we amaly kömekleri berip durýarlar.

Gurluşykçylara tehniki kömek bermek işinde gurnama täze goýlan betona gözegçilik etmek boýunça tehniki maslahatlar işlenip taýýarlanylýar we gurluşykçylara

hödürlenilýär. Bu tekliptir maslahatlar gurluşyk alyp barylýan obýektlerdäki binalaryň we desgalaryň gurnamlarynda çat açmalaryň emele gelmeginiň önüni almaklyga, şeýle hem beton işlerini alyp barmaklyga we monolit gurnamlarynyň gataýan betonlaryna gyşyň sowuk howasynda hem-de tomsuň +25°C ýokary bolan howasynda temperatura-çyglylyk taýdan gözegçilik etmeklige gönükdirilendir.

Ähli geçirilýän tehnologiýa çäreler sementiň berk birleşigini ýokarlandyrýar, olaryň dolduryjylary bolup durýan kerpiç we armaturalar gurulýan desgalaryň seýsmiki taýdan ygtybarlylygynyň esasyny düzýär. Seýsmiki taýdan howply bolan ýerlerde gurulýan gurluşyklarda dolduryjylaryň, kerpiniň, armaturanyň we betonyň üstüni gidrofil tipli plastifikatoryň suwly ergini bilen örtmeklik has ygtybarly çäre hasaplanýar. Bu usul Seýsmologiýa ylmy-barlag institutynyň „Beton we gurnamlary posdan goraýyş“ barlaghanasynyň hünärmenleri tarapyndan hödürlenen peýdaly usul hasaplanýar. Bu usul peýdalanylanda keramiki we silikat kerpiniň, armaturanyň we betonyň sement daşy we garyndy bilen tutuşmaklygyny we berkligini iki esse ýokarlandyrýar, şeýle-de gurulýan binalaryň we desgalaryň seýsmiki taýdan çat açmazlygyny we bitewiligini üpjün edýär.

Binalar örülende ulanylýan beton garyndysynyň öz-özünden çökmeýän we çişip ýaýramaýan häsiýeti binalar gurlanda olaryň çat açmazlygyny, çökmezligini we seýsmiki taýdan berkligini üpjün edýär. Gurnamlaryň bitewiliginiň bozulmasy – ýerasty sarsynglar bolan ýagdaýlarynda olaryň ýykylp weýran bolmagyna getirýär. Şu ýagdaýlary göz önünde tutup, institutyň hünärmenleri gurulýan desgalaryň ygtybarlylygyny üpjün etmek maksady bilen birnäçe barlag-synag işlerini geçirdiler.

„Beton we gurnamlary posdan goraýyş“ barlaghanasy tarapyndan Türkmenistanyň ýerli çig mal ojaklaryndan alynýan aktiw mineral goşundylar üçin tehniki şertleri işlenip taýýarlanylýar, şeýle-de betonyň tutujylygynyň derejesi we ulanylýan sementden taýýarlanýan betonyň näçe wagtda gataýandygy kesgitlenilýär. Şeýle-de Baharly sement zawodunyň goýberýän sementinden taýýarlanýan betonyň sulfata durnuklylyk derejesi aýratyn berkligi we daşky täsirlere çydamlylygy talap edýän desgalarda ulanyp bolma ýagdaýlary kesgitlenýär.

Häzirki wagtda institutyň alymlary tarapyndan pussolan sementini öndürmek meselesi çözülýär. Şol sementiň bolmazlygy örän ýokary hilli we uzak möhletlerde ygtybarly bolan sementi talap edýän gidrotehniki we irrigasiýa desgalarynyň gurluşygynda bökdençlik döredýär. Şu maksat bilen Kernaý çig mal ojagyndan alnan garyndynyň mineral düzüminiň barlagy geçirildi (bu çig mal ýatagy 1981 ýylda açyldy, onuň gory 33 mln. kub). Kernaý çig mal ojagyndaky gumdaşynda örän aktiw kremnezemist mineral-halsedonyň bolmagy şol ojakdan sulfata durnukly we pussolan sementini almak üçin mineral goşundyny alyp boljakdygyny görkezdi.

Şeýlelikde, sement klinkerine 20%-e çenli mineral goşundy goşulanda, sementi öndürmekligi 20%-e çenli ýokary göterip, zerur sementi öndürip boljakdygy belli boldy. Goşundylar öň diňe dolduryjylar görnüşinde ulanylýardy. Häzirki goşulýan goşundylar sementiň hilini has-da gowulandyrýar. Beton özüniň berkligini we uzak wagtyk ulanyp boljaklygyny görkezýär.

„Gurluşyk materiallarynyň fiziki-himiki taýdan barlaglary“ barlaghanasynyň hünärmenleri tarapyndan Baharly sement zawodunyň sementiniň hili yzygiderli

barlanylýar. Biziň ýurdumyzda alnyp barylýan gurluşyk işlerinde, esasan, 500 markaly portlandsement ulanylýar. Barlaghananyň alyp barýan işiniň esasy ugry – gurluşyk materiallarynyň häsiýetini barlamak we olaryň hiline gözegçilik etmek; gurluşyk materiallaryna sertifikasiýa **almak üçin synaglar** geçirmek.

Seýsmologiýa ylmy-barlag institutynda alnyp barylýan ähli barlaglar umumy bir meseläni çözmeklige, ýagny binalaryň we desgalaryň seýsmika durnuklylygyny üpjün etmeklige gönükdirilendir. Institut gurluşyk işleriniň hiline yzygiderli hem köptaraply gözegçilik etmekligiň çäklerinde ýurdumyzda alnyp barylýan möhüm gurluşyklaryň hemişelik we ygtybarly hyzmatdaşy bolup durýar. Seýsmologlar taslamaçylara we gurluşykçylara gurluşyk kadalaryny tejribede dogry ulanmaklyga, çylşyrymly inženerçilik-gurluşyk meseleleriniň konstruktiv çözümlerini tapmaklyga, ýerasty suwlaryň we çökmekligiň täsirine düşen obýektleriň seýsmika durnuklyk ýagdaýyny önünden çak edip bilmek we gurluşyk alnyp barylýan ýerleriň seýsmiki şertlerini dogry hasaba almaklyga kömek berýärler. Sebäbi kadalaşdyryjy resminamalarda öz beýanyny tapan talaplary, belli bir kadalary we düzgünleri gysarnyksyz ýerine ýetirmek, gurluşygyň ýokary hilli bolmagyny üpjün edýän täze gurluşyk materiallarynyň üstünde işlemek hem-de olary kämilleşdirmek işleri bolup biläýjek ýertitremelerinde ilatyň we maddy gymmatlyklaryň howpsuzlygyny üpjün edýär.

Seýsmologiýa
ylmy-barlag instituty

Kabul edilen wagty
2007-nji ýylyň
Baýdak aýynyň 2-si

EDEBIÝAT

1. **B.N.Gaýybow, J.G. Garagozow.** “Türkmenistanyň sebitara seýsmiki şkalasynyň tejribe ähmiýetli”. // Ýlym we tehnika 2000 № 7.
2. **Б.И.Ильясов, В.А.Лопашев, В.Г.Бекметов, Ч.А.Кудратулаев** «Строительство в сейсмических районах». Изд. Нац. комитет арх.-стр. контроля при КМ Туркменистана. 37С. Ашхабад 2000
3. **Гаипов Б.Н., Ильясов Б.И., Ильясов И.Б.** Исследования технологии уплотняемости Гарагумских песков и возможности их использования в основании инженерных сооружений в сейсмических районах Туркменистана. // “Сейсмостойкое строительство. Безопасность сооружений”, Москва 2000 №4
4. **Т.А.Довмат, А.К.Ювшанов, Р.А. Персиянов** «Защита строительных конструкций от коррозии» Изд.Министерства строительства и промышленности строительных материалов Туркменистана. 156С. Ашхабад 2005
5. **Т.А.Довмат, А.К.Ювшанов, Р.А., С.В.Маслова** «Типовые схемы и технология антикоррозионной защиты зданий и сооружений. Изд. Министерства строительства и промышленности строительных материалов Туркменистана. 114С. Ашхабад 2002
6. **М.Г.Бабаев.** «Инструкция по проектированию и устройству кровель и гидроизоляции из мастик на битумных пастах» Изд. Министерства строительства и промышленности строительных материалов Туркменистана. 54С. Ашхабад 2003

Гаипов Б.Н., Ювшанов А.К.

СЕЙСМИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВЕ

Научно–исследовательский институт Сейсмологии Министерства строительства и промышленности строительных материалов Туркменистана является постоянным и надежным соисполнителем важнейших новостроек в рамках осуществления систематического комплексного контроля качества выполняемых строительных работ, определения соответствия этих работ действующим на территории Туркменистана техническим стандартам, оказания технической и методической помощи. Результаты научных исследований в виде рекомендаций по инженерной подготовке оснований фундаментов для снижения сейсмического эффекта на здания и сооружения, а также мероприятий по переработке слабых грунтов под фундаментами и многие другие внедряются при осуществлении строительства особо важных объектов.

Сейсмологи помогают проектировщикам и строителям правильно применять на практике строительные нормы, находить конструктивные решения сложных инженерных строительных задач, правильно учитывать сейсмические условия в районах застроек и прогноз устойчивости объектов, подвергнувшихся воздействию подземных вод и просадке. Ведь контроль неукоснительного выполнения требований, норм и правил, заложенных в нормативных документах, разработка и совершенствование технологий производства строительных материалов, обеспечивающих высокое качество строительства, являются гарантом обеспечения безопасности населения и материальных ценностей при возможных сильных землетрясениях.

Gayybov B.N., Yovshanov A.K.

SEISMIC RESISTANCE IN CURRENT CITY CONSTRUCTION WORKS

Research Institute of Seismology of the Ministry of Construction and Building Materials of Turkmenistan is a permanent and reliable collaborator of the most significant new building works within the framework of carrying out a systematic complex quality control over the construction works implemented, determining the conformity of such works to the technical standards currently in force on the territory of Turkmenistan and rendering technical and methodical assistance. The results of researches in the form of recommendations for the engineering preparedness of the foundation basement in order to decrease the seismic effect of buildings and structures, as well as measures in the treatment of soft grounds under foundations, etc. have been introduced when carrying out the construction of especially important objects.

Seismologists help designers and builders to practise properly building codes, to find design concepts for intricate engineering and construction problems, to consider rightly seismic conditions in the regions of the site development and the forecast of resistance of objects subjected to the impact of the underground waters and subsidence. The control over the rigorous observance of requirements, norms and regulations stipulated by normative documents, the development and advancement of new building materials, securing a high quality of construction, are the guarantee of ensuring the protection of the population and tangible property during eventual strong earthquakes.

A.Nazarow, S.Oçilow, S.Safiullah, B.Tokgaýew

SUWUŇ ELEKTRIK GEÇIRIJILIGINIŇ DUZLULYGA WE
TEMPERATURA BAGLANÝSYKLARYNY DERŇEMEGIŇ NETIJELERI

Suwuň düzümindäki dürli görnüşdäki duz garyndylarynyň artykmaçlyk etmegi tehniki ulgamlara, ekerançylyga we ýymitde ulanylmaga zyýanly täsir edýär. Şonuň üçin ulanylýan suwuň duzlulygyny ölçemek we oňa gözegçilik etmek wajyp meseleleriň biri bolup durýar.

Suwuklyklarda garyndylaryň konsentrasiýasyny ölçemekde elektrolit özgerdijileri giňden ulanylýar [1]. Olaryň işleýşi (prinsipi) elektrolit garyndysynyň elektrik garşylygynyň (geçirijiliginiň) garyndynyň (meselem: duz molekulalarynyň) konsentrasiýasyna baglanyşygyna esaslanýar.

Islendik ölçeg özgerdijini ulanmak üçin ilki başda ulanyş şertlerine onuň özgertme funksiýasyny kesgitlemeli, ýagny gradirowka geçirmeli. Şeýle hem bu funksiýanyň görnüşine daşky gatnaşyklaryň (faktorlaryň), aýratyn-da, temperaturanyň täsirini öwrenmeli.

Işiň maksady ýerli şertlerde suwuň elektrik geçirijiliginiň ondaky duz molekulalarynyň n_0 konsentrasiýasyna we temperatura baglanyşyklaryny derňemekden ybarat. $C=0\div 6\%$ aralykda dürli duz garyndyly (konsentrasiýaly) suw distillirlenen suwa duzlulygy 6% -e deň bolan zeý suwy goşulyp alyndy.

Geçirilen ölçegleriň netijeleri esasynda alnan s udel elektrik geçirijiligiň suwdaky C duz garyndysyna (konsentrasiýasyna) baglanyşygynyň grafiği $s = f(C)$ 1-nji suratda görkezilýär. Grafikden görnüşi ýaly, duzlulygyň $C=0\div 0,5\%$ aralygynda s gönümel (çyzyklanç) ulalýar. Emma duzlulyk $C>0,5\%$ bolanda, s elektrik geçirijiliginiň ösmegi haýallaýar.

Belli bolşy ýaly [2], duzly elektrolitlerde udel elektrik geçirijilik (n -udel garşylyk) duz molekulalarynyň dissosasiýasy netijesinde emele gelýän položitel we otrisatel ionlaryň n konsentrasiýasyna bagly:

$$s = \frac{1}{r} = nq(U_+ + U_-) \quad (1)$$

Bu ýerde q -ionlaryň elektrik zaryady, U_+ , U_- -položitel we otrisatel ionlaryň süýşüjiligi. Položitel we otrisatel ionlaryň konsentrasiýasy n wagt birliginde we gowürüm birliginde dissosirlenen duz molekulalarynyň “ n_0 konsentrasiýasy bilen kesgitlenilýär:

$$n=2n_0$$

Eger elektrolitdäki (suwdaky) duz molekularynyň doly konsentrasiýasy n_0 bilen belenilse, $\alpha = n_0/n_0$ ululyga dissosiasiýa koeffisiýenti diýilýär. [2] görkezilişi ýaly, n_0 bilen α -nyň arasyndaky baglanyşyk aşakdaky görnüşde aňladylýar:

$$(1-\alpha) \alpha^2 = \text{const } n_0 \quad (2)$$

Formuladan görnüşi ýaly, duz molekularynyň kiçi konsentrasiýalarynda, ýagny $n_0 \rightarrow 0$ bolanda, $\alpha \rightarrow 1$. Emma uly konsentrasiýalarda α kem-kemden kiçelip,

ahyrda $\alpha \sim \frac{1}{\sqrt{n_0}}$ bolýar. Diýmek, kiçi konsentrasiýalarda hemme duz molekulary dissosirlenen bolmaly. Formula (1) görä diňe şol ýagdaýda ($n=2n_0$ bolanda) s bilen n_0 -yň arasynda gönümel baglanyşyk bolmaly.

Şeýlelikde, derňewleriň netijesinde alnan $s=f(C)=f(n_0)$ baglanyşyk nazary tassyklamalar bilen hil taýdan doly ylalaşýar.

Duzlulyk $C > 0,5\%$ bolanda, s -nyň ösmeginiň kiçelmesine položitel we otrisatel ionlaryň köpelmegi netijesinde olaryň özara birigip, täzeden neýtral duz molekularynyň emele gelmegi-rekombinasiýa hadysasy-sebäp bolup biler. Wagt we göwrüm birliginde emele gelýän ol neýtral molekularynyň sany (konsentrasiýasy) [2]:

$$n r_0 = z \sigma^2 n^2_0 \quad (3)$$

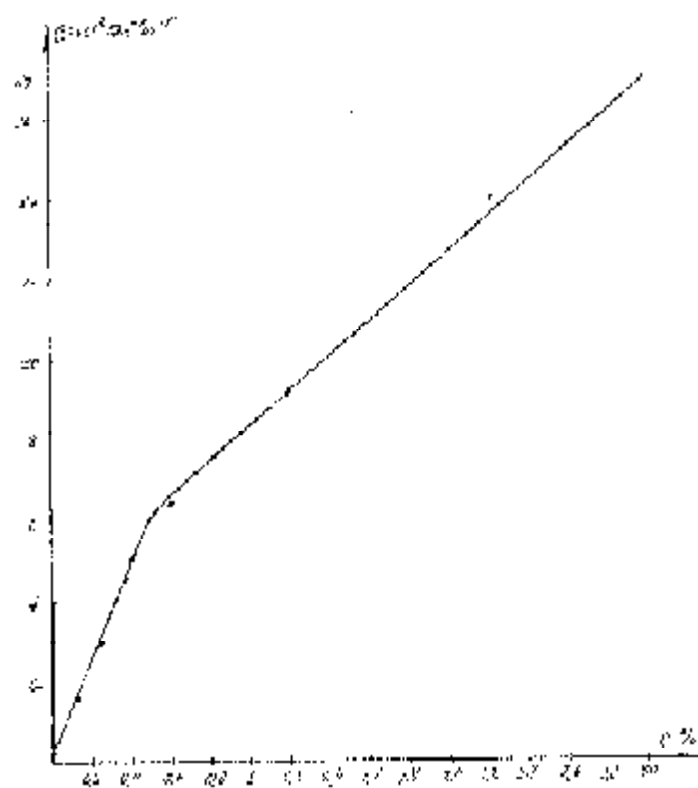
z – proporsionallyk koeffisiýenti.

Grafikden görnüşi ýaly, $s=f(C)$ baglanyşygyň göni uçastogunda ($C=0 \div 0,5\%$ interwalda) duzlulygyň her bir $0,01\%$ üýtgemesine elektrik garşylygyň $\Delta R=1,63 \text{ Om}$, udel garşylygyň bolsa $c=1,7 \text{ Om.m}$ üýtgemeleri degişli bolýar. Diýmek, elektrolitiň garşylygy ýokary takyklyk bilen ölçelse, elektrolit usuly bilen suwuň duzlulygyny $0,005 \div 0,01\%$ duýgurlyk we ýokary takyklyk bilen kesgitläp boljak.

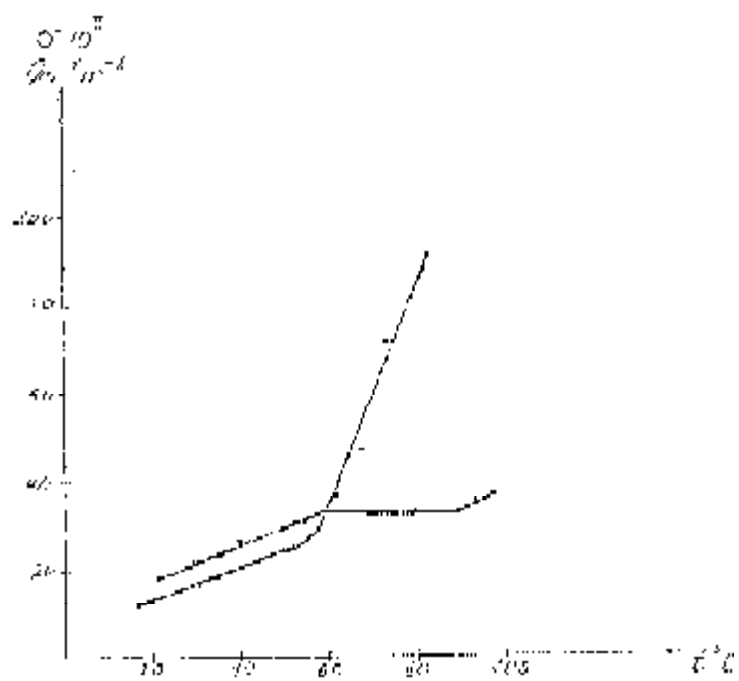
Duzly suwuň elektrik geçirijiliginiň temperatura, ýagny $s=f(t^0)$ baglanyşygy derňemek üçin duzlylygy $0,12\%$ we 6% bolan suwlar saýlanyp alyndy. Olardaky $s=f(t^0)$ baglanyşyklaryň grafikleri 2-nji suratda görkezilýär. Suratdan görnüşi ýaly, duzlulygy $0,12\%$ bolan suwda $15 \div 90^\circ \text{ C}$ temperatura interwalynda udel geçirijilik s birmeňzeş diýen ýaly haýallyk bilen ulalýar. Emma 6% duzlulyk suwda şolar ýaly baglanyşyk diňe $15 \div 55^\circ \text{ C}$ temperatura interwalynda görünýar. 55° C -den ýokarda bolsa s -nyň ösmegi birden güýçlenýär.

Umuman, elektrolitlerde elektrik geçirijilik s temperaturanyň ulalmagy bilen ulalmaly, sebäbi, birinjiden, şol ýagdaýda dissosiasiýa koeffisiýenti α ulalýar. Ikinjiden, temperatura ýokarlananda, suwuklygyň şepbeşikligi kiçelýär-de, ionlaryň U_+ , U_- süýşüjiligi hem ulalýar. [2].

Biziň pikirimizçe, $0,12\%$ duzly suwda, ýokarda belenilişi ýaly, eýýäm otag temperaturasynda hemme duz molekulary dissosirlenen halda bolup, s – nyň haýallyk bilen ösmegine, esasan, ionlaryň süýşüjiliginiň ulalmagy täsir edýär. 6% -

1-nji surat.

2-nji surat.

duzly suwda hem $t^0 = 55^{\circ}\text{C}$ temperatura çenli şol sebäp rol oýnaýar. Emma ol suwda $55^{\circ} - 60^{\circ}\text{C}$ – den başlap, elektrik geçirijiligiň birden ösmegini bolsa, pes temperaturalarda dissosirlenmedik duz molekularyň dissosirlenmesiniň güýçlenmesi bilen düşündirip bolar.

Şol ýagdaýda s (T) baglanyşyk

$$s = A e^{-W/(KT)} \quad A = \frac{nq^2 f \lambda}{6KT} \quad (4)$$

formulalar bilen aňladylýar [3]. Bu ýerde f – bölejikleriň (ionlaryň) hususy yrgyldysynyň ýygylgy, $-e$ – bölejikleriň aradaşlygy, K -Bolsmanyň hemişeligi, T – termodinamiki temperatura, W -ionlaryň aktiwleşme energiýasy.

Bu formula alnan s (T) baglanyşyk grafigi esasynda duz molekulasyň W aktiwleşme energiýasyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Hakykatdan hem, (4) formulany dürli iki T_1 we T_2 temperaturalar üçin aşakdaky ýaly ýazmak bolar.

$$-en_{s_1} = -enA - W/(KT_1)$$

$$-en_{s_2} = -enA - W/(KT_2)$$

Berlen suwuklyk üçin A -ny hemişelik ululyk hökmünde garamak bolar. Şol ýagdaýda ýokary deňlemeleri $W - e$ görä işläp, alýarys:

$$W = \frac{T_1 \cdot T_2 K \ln \frac{s_2}{s_1}}{T_2 - T_1} \quad (5)$$

Bu formula esasynda $T_1=335\text{K}$ ($t_1 = 62^{\circ}\text{C}$) we $T_2=356\text{K}$ ($t_2=83^{\circ}\text{C}$) temperaturalar üçin $W = 0,7 \cdot 10^{-19} \text{ J} = 0,44 \text{ eV}$ baha alynýar. Diýmek, derňelen suwdaky duz molekulasyň aktiwleşme energiýasy $W=0,44 \text{ eV}$ deň. Emma ol duzuň himiki düzümi bize entek belli däl.

Netije

1. Derňelen suwlaryň elektrik geçirijiliginiň onuň duzlulygyna baglanyşygy s (C) $C=0 \div 0,5\%$ interwalda gönümel (çyzyklanç).
2. Duzlulygyň şol interwalynda elektrik geçirijiligi temperatura gowşak bagly.
3. Duzuň kiçi konsentrasiýalarynda suwuň duzlulygyny ölçemekde we oňa gözegçilik etmekde elektrolit usuly has amatlydyr.
4. Derňelen suwdaky duz molekularynyň aktiwleşme energiýasy $W=0,44 \text{ eV}$ deň.

ЕДЕБИЎАТ

1. П/р Фремке А.Б., Душин Е.М. “Электрические измерения”. –Л., 1980
2. Детлаф А.А., Яворский Б.М. “Курс физики” – М., 1989
3. Корицкий Ю.И. “Электротехнические материалы” .- М., 1962

А.Назаров, С.Очилов, Сафиуллах С., Б.Токгаев

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАВИСИМОСТЕЙ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ПРОВОДИМОСТИ ВОДЫ ОТ ЕЕ СОЛЕННОСТИ И ТЕМПЕРАТУРЫ

В работе рассматриваются результаты исследований зависимостей электрической проводимости воды от концентрации молекул соли и температуры. С увеличением содержания соли в воде, в интервале солёности $C=0$ ч $0,5$ % удельная электропроводность \mathcal{S} линейно растёт, а при $C>5\%$ рост замедляется. Для вод солёностью $0,12$ % и 6 % были исследованы температурные зависимости удельной электропроводности.

При $C=0,12$ % в интервале температур 15 ч 90^0 С медленно, но незначительно увеличивается. Однако при $C=6$ % начиная с $t=55$ ч 60^0 удельная проводимость резко и сильно возрастает. Из полученной зависимости \mathcal{S} (Т) была определена энергия активации молекул соли. Она равна $W=0,44$ eV.

Кроме того отмечается, что при малых концентрациях ($C<0,5$ %) соли для измерения и контроля солёности воды электролитический метод является более подходящим методом.

Kh.Nazarov, S.Ochilov, M.S.Safiullah, B.Tokgayev

RESULTS OF WATER ELECTRIC CONDUCTIVITY DEPENDENCE ON SALINITY AND TEMPERATURE

The article reviews the results of water electric conductivity dependence on concentration of salt molecules and temperature. The increase of salt in water at salinity interval $C=0$ h $0,5$ the specific electric conductivity \mathcal{S} grows linearly, at $C>5\%$ its growth falls. Temperature dependence of specific electric conductivity has been tested at water salinity $0,12\%$ and 6% .

At $C=0,12\%$ within the temperature internal 15 h 90^0 G C \mathcal{S} grows slowly. And at $C=6\%$ beginning from $t=55$ h 60^0 the specific conductivity grows distinctly and appreciably. Thus, the dependence \mathcal{S} (Т) helped to define salt molecules activation energy, which is equal to $w=0,44$ eV.

It was also revealed that electrolytic method is the most appropriate method for measuring and checking of water salinity at low salt concentrations ($C<0,5\%$).

Ýa..Garlyýew

**ARAÇÄK GIPERTONIÝALY ZENANLARDA
KELLE BEÝNI GAN HEREKETI**

Saglygy gorayyş ylmynyň gazananlaryny amalyýete ornaşdyryp, kesel başlanyp, çuňlaşmazdan ozal onuň önüni alyp, saglygy berkitmäge gönükdirilmegi wajypdyr (1). Kelle beýni arteriýa gan damarlary arterial gipertoniýada nyşana beden agzalaryna degişli bolup, olara zeper ýetiriji patologiki täsirler näsaglanmanyň irki, başlangyç döwürlerinden başlanýar (2). Ýöne mesele heniz ýeterlik öwrenilmänliginde galýar. Edebi çeşmelere görä arterial gipertoniýaly adamlaryň sanynyň gylla ýarpysyna golaýyny araçäk gipertoniýalyly tutýar (2). Beýni arteriýa gan damar disfunksiýalary, näsazlyklary öz nobatynda arteriýa gan basyşy ýokary galan halatynda bu bozulmalary ugradyjy hem-de goldaýjy häsiýete eýe bolup, oňa itergi berýänligi barada bellenýär (2,3,7,8). Kelle beýni gan-damar hereketindäki üýtgemeleri öwrenip, serebral gan aýlanyşykdaky käbir ir başlanýan näsazlyklary ýüze çykaryp derňemek öz möhümligini ýitirmän gelyär. Şonuň bilen birlikde, kelle beýni gan damar we gan aýlanyşyk hereketini Türkmenistanyň ýerli şertlerinde ýaşayan araçäk arteriýa gan basyşly nesil öndüriji ýaşdaky zenanlarda öwrenmeklik derwaýys meseleleriň biri bolup durýar. Gan basyşy ýokarlanan näsaglanmanyň irki araçäk ýagdaýynda, onuň patogenez aýratynlyklaryny, önüni alyş çäreleriniň oňat täsirli döwrüni öwrenmeklik maksady bilen barlaglar demir ýol ulgamynda işleýän nesil öndüriji ýaşyndaky zenanlarda geçirildi.

Barlaglardan 278 sany 16-46 ýaş aralygyndaky zenanlar geçirildi. Barlaglardan geçen zenanlar sagdyn 1-nji topar (16-29 ýaşlylar, n=48), 2-nji araçäk gipertoniýaly topar (16-29 ýaşl.,n=81), 3-nji sagdyn topar (30-46 ýaşl.,n=53) hem-de 4-nji araçäk gipertoniýaly (30-46 ýaşl.,n=96) toparlara bölündi. Kelle beýni gan aýlanyşygynyň barlaglary zenanlaryň oturan ýagdaýynda reoensefalografiýanyň frontomastoidal usul ugurlary bilen geçirildi. Reoensefalografiýa (REG) görkezijileriniň hasaplamalary we analiz derňewleri adaty umumy kabul edilen usullar bilen geçirildi (2,3,4,5).

Kadaly sagdyn 1-nji topara ýaşlary 16-29 aralygynda, arteriýa gan basyşy 100/60 – 130/85 mm sim.süt. deň bolan zenanlar alyndy. Zenanlaryň 2-nji barlag toparyna arteriýa gan basyşy (AGB) araçäk derejede, ýagny sistoliki gan basyşy (SGB) 140-144, diastoliki gan basyşy (DGB) hem 90-94 mm simap süt. deň bolan zenanlar girdi. 3-nji kadaly topara ýaşlary 30-46 aralygynda, gan basyşy 100/60 – 130/85 mm sim.süt. bolan zenanlar alyndy. Barlag 4-nji topara bolsa arteriýa gan basyş derejesi 145-149, diastoliki gan basyşy hem 95-99 mm sim.süt. bolan araçäk gipertoniýaly, 30-46 ýaş aralygyndaky zenanlar girdi. Reoensefalografiýa usulyň kelle beýni gan damar patologiyasynyň başlangyç alamatlaryny kesgitlemäge ukyplydygyny ylmy derňewler görkezdi (1,3,5,6,7,9).

Kelle beýni REG görkezijileriniň hasaplamalary, frontomastoidal reoensefalografiýa derňewleri arkaly umumy kabul edilen iş ýollary boýunça geçirildi (2,4,5,6).

Netijeler we olaryň derňewleri

Arteriýa gan basyşynyň kadaly ýagdaýdan araçäk derejä geçişi we çuňlaşmagy zenanlaryň kelle beýni REG görkezijileriniň özboluşly üýtgemeklige ýykgn edýänligini synlamak bolýar (tabl.).

Zenanlaryň kelle beýni gan aýlanyşygynyň reoensefalografiýa we arterial gan basyş görkezijileri ($M \pm m$).

Tablisa

Barlag-dan gezen zenanlaryň toparlary	Ýaş aralyklary	S_1 , şertli belgide	S_x , şertli belgide	α_x , MC	$S_1 \times 100\% / S_x$	VPIx, otn. birlikde	Damar tonus gurke-zijileri, %	SGB, mm.sim..sbtb-ninde	DGB, mm.sim..sbtb-ninde
Kadaly (1-nji topar; n=48)	16-29 yaşl.	65 $\pm 2,3$	51 $\pm 4,7$	92 $\pm 2,8$	94 $\pm 2,4$	14 $\pm 0,5$	87 $\pm 1,3$	118 $\pm 5,8$	76 $\pm 3,9$
Arazdk gipert. (2-nji topar, n=81)	16-29 yaşl.	40 $\pm 2,7^{**}$	81 $\pm 2,6^{**}$	118 $\pm 8,2^{***}$	80 $\pm 5,8^*$	11 $\pm 1,1^{**}$	134 $\pm 2,9^{**}$	144 $\pm 6,7^{**}$	91 $\pm 4,8^*$
Kadaly (3-nji topar, n=53)	30-46 yaşl.	51 $\pm 2,8$	77 $\pm 5,8$	98 $\pm 4,3$	92 $\pm 8,5$	17 $\pm 2,1$	95 $\pm 7,9$	120 $\pm 6,4$	80 $\pm 3,9$
Arazdk gipert. (4-nji topar, n=96)	30-46 yaşl.	34 $\pm 4,2^{**}$	121 $\pm 4,9^{**}$ *	195 $\pm 7,4^{***}$	38 $\pm 6,9^{***}$	10 $\pm 2,3^*$	195 $\pm 5,6^*$	147 $\pm 5,2^{**}$	91 $\pm 4,8^*$

Ýaşlaryna görä 2-nji we 4-nji toparlarda bolan araçäk gipertoniýaly zenanlarda (tabl.) puls boýunça beýni arteriýalaryna akyp gelýän ganyň ölçegi (S_1) 40 \pm 2,7 (34 \pm 4,2 şertli birlikde) çenli degişlilikde, 1-nji we 3-nji sagdyn toparlar bilen 65 \pm 2,3 (51 \pm 2,8) deňşdirilende pes derejede boldy ($P < 0,02$). Arterial gan basyşynyň görkezijileri araçäk gipertoniýaly 2-nji we 4-nji toparlardaky zenanlarda sagdyn toparlara görä ygtybarly derejede ýokary boldy. Onuň tersine arteriýa gan damarlarýna maksimal gan akyp gelip doluşy (S_x) araçäk gipertoniýaly zenanlarda 81 \pm 2,6 (121 \pm 4,9) şertli birlige çenli sagdyn toparlara görä 51 \pm 4,7 (77 \pm 5,8) ýokary derejede boldy ($P < 0,02$). Araçäk gipertoniýaly 2-nji we 4-nji toparlardaky zenanlaryň beýni gan hereketiniň beýle

ýagdaýa düşmegine olaryň reoensefalografiýa maksimal tolkunynyň (αx) emele geliş wagtynyň $118 \pm 8,2$ ($195 \pm 4,7$) ms sagdyn kadaly toparlara görä $92 \pm 2,8$ ($98 \pm 4,3$) ms çenli ýokarlanýanlygynyň itergi berýänligi barada aýtmaga esas döredýär. Degişlilikde puls boýunça ($S_1 \text{ ö}100\% / S_x$) beýni arteriýalaryna akyp gelýän ganyň mukdary araçäk gipertoniýaly zenanlarda $80 \pm 5,8$ ($38 \pm 6,9\%$) bolup, kadaly gan basyşlydakylar bilen $94 \pm 2,4$ ($92 \pm 8,5$) deňeşdirilende pes derejede boldy ($P < 0,01$). Araçäk gipertoniýalarynyň iki toparynda hem $11 \pm 1,1$ ($10 \pm 2,3$) maksimal gan doluşyň ösüş tizliginiň (VPIx) sagdyn toparlar $14 \pm 0,5$ ($17 \pm 2,1$) bilen deňeşdirilende haýallaşmagy bolup geçdi ($P < 0,05$).

Bolup geçýän gemodinamiki ýagdaýlarda beýni gan aýlanyşygynyň näsazlyklaryny, puls boýunça beýni arteriýalaryna gan doluşyň pese düşmeginiň öwezini dolup, kadalaşdyrmaga ymtylýan mehanizmleriň işe goşulmak zerurlygynyň emele gelmegi ýüze çykýar. Kelle beýni gan aýlanyşykdaky öwezini doluş mehanizmleri hökmünde, bu ýagdaýda beýni gan damar tonus görkezijileri (DTG) 2-nji we 4-nji toparlardaky zenanlarda sagdyn toparlaryňka görä ýokarlanmagy bolup durýar ($P < 0,05$). Şu mehanizmiň işleýänligine ýaşy kiçi we uly ýaşly araçäk gipertoniýaly toparlardaky zenanlarda maksimal gan akyp gelip doluş (S_x) derejesiniň sagdyn toparyňka görä ýokarlanýanlygy şaýatlyk edýär ($P < 0,02$).

Kelle beýni arteriýa gan aýlanyşygyndaky şuňa meňzeş ýagdaýlar, üýtgemeler araçäk gipertoniýaly zenanlarda şeýle patogenetiki emele geliş mehanizmlerine, näsazlygyň geçiş patogenezi goşulyşyp, olaryň beýnide kadaly oksigenasiýa geçiş prosesleriniň näsazlanyp, gipoksiýa ýagdaýynyň döremegine alyp barýanlygy barada bellenyär (3,7,8). Ýaşy kiçiräk bolan 2-nji we ýaşy has ulurak bolan 4-nji toparlarda arterial gan basyşy sagdyn toparlara görä esli derejede ýokarda bolmagyny saklaýar ($P < 0,02$). Puls boýunça beýni akyp gelýän (S_1) ganyň mukdary araçäk gipertoniýaly zenanlaryň ýaşlary boýunça bölünýän iki toparynda hem sagdyn toparlara görä pese düşdi (tabl.). Sagdyn toparlar bilen deňeşdirilende şeýle gemodinamiki üýtgemeleriň emele gelmegi, kompensator-öwezini doluş ätiýaçlyklaryň araçäk gipertoniýaly zenanlaryň beýni gan aýlanyşygynda gomeostaz durnuklylygyň üpjün edilmegi barada zerurlygyň ýüze çykmagyna alyp barýar. Beýle ýagdaýlarda araçäk gipertoniýaly zenanlarda beýni arteriýa damar tonus görkezijileriniň (DTG) 154 we 205% degişlilikde kadaly toparyňka görä ýokarlanmagy, kelle beýni serebral öwezini dolduryş kompensasiýa mehanizmleriniň biri hökmünde goşulýanlygyny görkezýär. Agzalan üýtgemelerde kompensator mehanizmleriň sanynda maksimal gan doluşyň ösüş ýagdaýynyň (S_x) degişlilikde 159 we 157% çenli sagdyn toparlar bilen deňeşdirilende ýokarlanýanlygy ähmiýetli rol oýnaýar. Ýöne puls boýunça ganyň arteriýalara maksimal akyp gelip doluş tizlik dereje ($S_1 \text{ ö}100\% / S_1$) görkezijileri degişlilikde 85% we 41% (tabl.) çenli araçäk gipertoniýaly zenanlarda sagdyn toparlara görä peselýänligi ýüze çykaryldy. Araçäk gipertoniýaly (AG) zenanlarda näsaglanmanyň emele gelmeginde şeýle patogenetiki mehanizmleriň döräp, onuň beýni dokumalarynda oksigenasiýanyň kadaly geçmegini kynlaşdyryp, beýnide serebral gipoksiýanyň emele gelmegine itergi bolýar diýip hasaplamaga esas döredýär. Muňa bolsa puls boýunça kelle beýnisine arteriýalar boýunça (S_1) akyp gelýän ganyň mukdarynyň araçäk gipertoniýaly zenanlaryň 2-nji toparynda 62%, 4-nji toparynda hem 67% çenli peselmegi hem şaýatlyk edýär. Şeýle gemodinamiki ýagdaýda kompensator öwezini doluş rezew ätiýaçlygynyň işe goşulmak

zerurlygy ýüze çykyp, beýnä gan akyp gelşini durnuklaşdyrmak üpjünçiligini amala aşyrmaga gatnaşýar. AG-ly zenanlarda beýni kompensator mehanizmleriň biri hökmünde ganyň beýni arteriýalaryna akyp geliş wagty 2-nji we 4-nji toparlarda (degişlilikde) 128 we 198% çenli uzalmagy hyzmat edýär.

Araçäk gipertoniýaly zenanlarda puls boýunça akyp gelýän ganyň mukdarynyň peselmegi bilen birhatarda, şonuň tersine maksimal gan akyp gelip doluşyň, damar tonus görkezijisiniň ýokarlanyp ösmeginiň hasabyna kompensirlenip, öwezini dolýanlygy barada aýtmaga esas berýär. Şeýle kanunalaýyklyk beýniniň şol bir merkezi gemodinamikadan akyp gelip gan doluş mehanizminiň üstüne, beýleki goşmaça mehanizmiň, ýagny ganyň akyp gitmeginiň haýallaşmagy bilen gös-göni baglanyşykly bolan mehanizmiň beýni damar kadalaşdyryş autoregulýasiýasynyň goşulmagynyň hem hasabyna bolup geçýänligi barada aýtmaga esas döredýär. Bellenen üýtgemeler, kompensator öwezini doluş (agzalan ýagdaýlarda) bolup hyzmat edip bilýär. Munda, birinjiden, damar garşylygynyň ýokarlanmagy spazmirlenip gysylan ýerleriniň önünde beýni gan akymynyň tizligi haýallaşyp, kislorodyň neýronlara geçiş wagty mümkinçiligi artýar. Ýöne şunuň bilen birlikde reoensefalografiýanyň maksimal amplitudasynyň (VPI) emele geliş tizligi 78% we 59% çenli sagdyn toparlara görä peselýär. Ikinjiden, damar giňeliş we sistolada (ax) arteriýa tonusynyň 154% we 205% çenli ýokarlanmagy bolup geçýär. Degişlilikde, arteriýalaryň az dartgynlykda bolýan wagty gysgalýar hem-de olaryň oňositel dynç alyş wagty azalýar. Üçünjiden, damar tonusynyň ýokarlanmagy käbir ýagdaýlarda 1,5-2 essedenem artygrak kadaly ýagdaýa görä ýokarlanýar. Dördünjiden, damar tonusynyň ýokarlanmagy giperwolemiýanyň, ýagny suwuklygyň agdyklyk etmeginiň emele gelmegine alyp barýanlygy bilen zenanlarda arteriýalaryň maksimal gan doluşynyň (Sx) 159% we 157% çenli kadaly toparlara görä ýokarlanmagyna ýardam edýär.

Derňewleriň görkezişine görä, uly zenanlaryň kelle beýni gan hereketindäki irki funksional bozulmalar näsazlyklaryň başlangyç patogeneziňe goşulyp, nähoşlygyň çuňlaşyp, has durnukly görnüşe geçmegine itergi bolýar diýip hasaplamaga barlaglar esas döredýär. Araçäk gipertoniýanyň başlangyç möhletlerinde beýni gan damarlarynyň uýgunlaşma mehanizmleriniň üýtgemeleriniň gan hereketiniň ilki bozulmalarynyň sazlaşdyrylmagynda möhüm ähmiýete eýedigini hakyndaky maglumatlar alyndy.

Barlaglaryň netijesinde, arteriýa gan basyşy araçäk gipertoniýa derejä üýtgän nesil öndüriji ýaşdaky zenanlarda gan basyş derejesiniň ýokary galmak ýagdaýlarynyň başlangyç irki möhletlerinden başlap, beýni gan damarlarynyň uýgunlaşma hadysalarynyň gan aýlanyşygyň näsazlyklaryny kadalaşdyryş, öwezini dolduryş mehanizm tilsimatlaryna goşulýanlygy aýdyňlaşdyryldy.

ЕДЕБИЎАТ

1. **Berdimuhamedow G.M.** Türkmenistanda saglygy goraýyşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, 2007
2. **Косицкий Г.И.** Превентивная кардиология .Руководство. Под ред.Косицкого Г.И. М.,Медицина,1987
3. **Гундаров И.А.,** Пушкаръ Ю.Т.,Константинов Е.И. Оценка центральной гемодинамики методом тетраполярной реографии//Тер. Арх. – 1986. N 4.
4. **Палеев И.Р., Каевецер И.М., Агафонов Б.В.**//Оценка мозгового кровообращения. Кардиология .- 1989 – N 1.
5. Руководство по кардиологии.Том 2. Методы исследования сердечно-сосудистой системы. Под ред.акад.Чазова Е.И. М.,Медицина, 1982,
6. **Яруллин Н.Н.** Клиническая реоэнцефалография. М.,1983,
7. **Jean Marc Goillard and Eve Marder.,** Dinamik Clamp Analises Of Cardiak, Endokrine, and Neural Function.Physiology 21 197-207 2006.
8. **Joing A.** The sixth Report of the Joint National Comitee on Prevention, Detection, Evolution and Treatment of High Blood Pressure. Arch Intern Med., 1997, 157 (21):
9. WHO International society of Hypertension Gaidelikos for the Management of Hipertension J.Hypertens.,1999,17:

Я.Гарлыев

ЦЕРЕБРАЛЬНОЕ КРОВООБРАЩЕНИЕ У ЖЕНЩИН С ПОГРАНИЧНОЙ АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТОНИЕЙ

Мозговые сосудистые дисфункции при пограничной артериальной гипертонии выступают в качестве пускового и поддерживающего фактора. В связи с этим изучение церебральной гемодинамики при пограничной артериальной гипертонии остается одной из актуальных проблем современной медицины. Целью работы явилось изучение особенностей церебрального кровообращения у женщин фертильного возраста с пограничным уровнем артериального давления, работающих в системе Министерства железнодорожного транспорта Туркменистана.

При реоэнцефалографической оценке показателей церебральной гемодинамики у женщин с пограничным уровнем артериального давления выявлено нарушение в виде снижения величины пульсового притока крови до 62% и 67% от показателя здоровых лиц. Это подтверждает предположение о таком патогенетическом механизме при пограничной артериальной гипертонии, который затрудняет нормальную оксигенацию тканей мозга, способствуя формированию церебральной гипоксии. В такой гемодинамической ситуации возникает необходимость включения компенсаторных ресурсов, обеспечивающих стабилизацию мозгового кровенаполнения церебральных артериальных сосудов у женщин фертильного возраста. К церебральным механизмам компенсации при пограничной артериальной гипертонии относится повышение тонуса мозговых сосудов до 154% и 205 % у женщин по сравнению с группой здоровых лиц. Благодаря этому механизму

удлиняется время преобладания притока крови (бх) соответственно до 118 и 195 мс и увеличивается максимальный прирост кровенаполнения (Sx) до 81 и 121% по сравнению с показателем у здоровых лиц. В свою очередь доля пульсового притока в максимальном кровенаполнении оказывается сниженной до 85% и 41% у женщин по сравнению с контрольной группой.

Таким образом, у женщин с пограничной артериальной гипертонией были отклонения от нормы в виде снижения пульсового притока крови, повышение тонуса сосудов, что подтверждает данные о раннем включении церебральных сосудистых механизмов в патогенез артериальной гипертонии. Видимо, церебральные сосудистые нарушения предшествуют появлению артериальной гипертонии, включаясь в пусковой механизм ее патогенеза.

Ya.Garlyyev

CEREBRAL BLOOD CIRCULATION OF WOMEN WITH MARGINAL ARTERIAL HYPERTENSION

The cerebral vascular disfunctions at marginal point of are starting and supporting factors. The article concerns the problem of cerebral circulation of fertile-age women with marginal level arterial blood pressure. working at the Ministry of Railway transport of Turkmenistan.

The rheoencephalography indices of the cerebral hemodynamiks of women with marginal arterial blood pressure revealed lowering size of blood pulse into flowing of (to 62% and to 67%). Thus, conforming the prediction of such pathogenesis mechanism of marginal arterial hypertension, as difficulty in normal oxygenation of brain tissue bringing to formation of cerebral hypoxia. Such hemodynamic situation raises the necessity in compensation resources, which would provide stabilization of brain blood fill of cerebral arterial vessels in women by fertile of age.

Thus, lowering of blood pulse flowing and standart increase of vessels' tone have been revealed. This all confirms the data that cerebral vascular mechanisms are involved into pathogenesis arterial hypertension at its very early stage.

The apparently, (seemingly) of cerebral vessels breach precede of appearance of arterial hypertension, including in starting mechanism its pathogenesis.

A.M.Kuliýewa, M.A.Atagaraýew, B.R.Dañatarowa

**ÝÜZÄRLİK (*PEGANUM HARMALA L.*) ÖSÜMLİGİNİ
AKGANATLYLARA GARŞY ULANMAK MÜMKİNÇİLİGİ**

Türkmenistanyň oba hojalygyna esasy zyýan berijileriň biri oranžereý akganatlylar (*Trialemodes Vaporariorum Westw.*), olar zyýanly täsirlerini dürli gök we bakja önümlerine ýetirýärler.

Soňky wagtlarda oba hojalygynyň esasy maksady onuň täze görnüşi bolan gowaça akganatlylara (*Bemisia tabai*) garşy göreş aktual meseleleriň biri bolup durýar [1,2].

Häzirki wagtda oňa garşy ulanylýan himiki we biologiki usullar ýokary täsirlilik ýüze çykarmaýar [3,4]. Şonuň üçin şu meseläni çözmek üçin biz adaty bolmadyk ugry- „Bir ösümlik bilen beýleki ösümlikleri goramak“ saýlap aldyk.

Bu iş üçin biz Ýüzärlük ösümligini (*Peganum harmala L.*) ulandyk. Türkmenistan ýurdumyzda Ýüzärligiň baý gory bar.

Gadymdan bäri Ýüzärligiň hem bejeriş, hem zäherli täsirleriniň bardygy belli [5,6]. Bu täsirler onuň düzümindäki köp mukdardaky bioişjeň alkaloidleriň barlygy bilen baglydyr [7]. Ýüzärligiň düzümindäki alkaloidler, fosfororganiki we karbamat insektisidleriň esasy täsir ediş mehanizmi ýaly antiholinesteraz täsirine eýedirler, şonuň üçin bu täsiri insektisid serişdeleri döretmekde peýdalanylýan bolar [8].

Işň maksady: Ýüzärlük ösümligidən gaýnatmany (suwly çykyndyny) almak we ony akganatlylara garşy ulanylmak mümkinçiligini öwrenmek.

Suwly gaýnatmany almak üçin Türkmenistanyň günbatar etraplaryndan tomus aýlarynyň ahyrlarynda Ýüzärligiň ähli ýerüsti bölegi ulanyldy we ondan alkaloidlerin erän duzalaryny saklaýan suwly gaýnatmasy alyndy. İlkibaşda biz gaýnatmany almak üçin farmokopeýanyň standart usulyny peýdalandyk [9,10]. Emma deslapky geçirilen barlaglar, alnan gaýnatmanyň bioişjeňliginiň pesligini görkezdi. Biz bioişjeňligini güýçlendirmek maksady bilen bu umumy kabul edilen usulyňy özgertmäge çemeleşdik. Taýýarlanan ösümlik çig malyny (ýygnamak, guratmak, böleklere bölmek usuly üýtgedilmän goýuldy) ekstragent hökmünde ulanylýan suwly gaba salyndy. Ektraksiya wagtyny umumy kabul edilen usula görä 3 esse ýokarlandyryp we 3 sagada çenli ýetirdik. Soňra gaýnatmany sowatdyk we filtrden geçirdik. Beýleki bir tapawudy bolsa, ekstragirleme geçirilýän sistemada temperaturany ýokarlandyrdyk (39- 75°C deregine 98- 100°C-da geçirdik) we çig malyň tehnologiýa işläp geçirilişi gaýnamaklyk temperaturada boldy. Gaýnatma alynyan wagty, şeýle hem önüm taýýar bolan wagty, sredanyň reaksiyasyna berk gözegçilik edildi. pH belgisi neýtral tarapa ýakyn bolmaly (6,5–6,8); ony bolsa islendik elýeterli kislota-esas reagentleriň kömegi bilen gazandyk.

Alkaloidleriň esaslar görnüşinde suwda ereýän bölegini doly we has netijeli bölünip çykarmaklygy wagtyň we temperaturanyň bilelikdäki tasiri üpjün edyär. Sredanyň pH– y sazlamaklyk bilen alnan gaýnatmanyň düzüminiň durnuklylygy gazanylýar. Umumy kabul edilen usul boýunça gaýnatmanyň alnyşynda pH–yň pes bellikleri (3- 4) ösümlikleriň ösüşini togtadyp biler, ýöne ol bolsa ösümlikleri mörmöjeklerden goramaklyk üçin niyetlenendir.

Alnan suwly gaýnatma az-kem spesifiki ysly, uçujy däl, ýaşyl-goňur reňkli ergindir. Ekstraktyň otnositel şepbeşikligi (η)1,7 deňdir. Udel agramy (ρ)-1,025 g/ sm³, pH -6,5 –6,8. Gaýnamaklygyň temperatura aralygy 98 – 105 °C deň .

Taýýarlanan, konsentrirenen we garylan, gaýnatmalaryň täsirini öwrenmek üçin S.A.Nyýazow adyndaky Türkmen oba hojalyk uniwersitetiniň tejribe meýdanynda ösdürilip ýetişdirilen kädide we pagtada barladyk. Ilki bilen suw bilen garylan gaýnatmanyň täsirini bilmek üçin tejribe geçirdik. Tejribe 15 günň dowamynda 10 m² meýdanynda, hersi aýratynlykda ösen ösümlige işläp geçirildi. Synagyň netijesini ösümligiň bir ýapragyndakynyň ortaça sanyny almak bilen 3, 5, 10 we 15 günleri hasaba alyndy [11].

Tejribäniň netijeleri 1-nji tablisada jemlenildi.

1-nji tablisa

**Gowaça we kádi ekinlerinde Ýüzärligiň(Peganum garmala L)
gaýnatmasyny ulanmazdan öň we soň akganatlylaryň
sanyna gözegçiligiň netijeleri**

Ösüş döwri	Gaňnatma ulanmazdan öň	Gaýnatma ulanylandan soň					
		3 gьn	5 gьn	7 gьn	10 gьn	15 gьn	
Suw garylan gaňnatma, gowaza, Gorkut aýy							
Imago	7	9	15	--	18	16	
Әumurtgasy	5	2	6	--	17	21	
Gurzugy	10	12	19	--	37	64	
Nimfa	16	18	14	--	19	25	
Suw garylan gaňnatma, kьdide , Gorkut aýy							
Imago	20	15	32	--	36	31	
Әumurtgasy	11	10	13	--	19	22	
Gurzugy	75	103	228	--	209	193	
Nimfa	34	46	41	--	46	31	
Konsentrirenen gaňnatma, gowaza , Ruhnama aýy 2007-nji ýylyň Oguz aýynyň 7-si							
Imago	20	20	21	6	--	20	
Әumurtgasy	200	120	25	7	--	2	
Gurzugy	244	225	155	19	--	1	
Nimfa	40	26	108	16	--	0,5	

Tejribäniň netijelerinden görnüşi ýaly, suw bilen garylan gaýnatmanyň täsirlilikiniň örän pesdigini görkezdi. Soňra Ýüzärligiň konsentrirenen gaýnatmasy pagtanyň ösüş döwrüniň gutaryan, gozalarynyň açylyp başlaýan wagty we ýapraklaryň tebigy guraýan döwründe ulanyldy we ýokary täsirliedigini kesgitlenildi. Ol ürküziji, ýagny reppelent häsiýetini ýüze çykardy. Gaýnatma ösümlikleriň ýapragynda dowamly saklanan halatynda, akganatlylar ol ýerde ýumurtgalaryny taşlamaýandygyny görkezdi. Ol ýerde entomofaglaryň yzларыnyň bardygy tapyldy, bu bolsa gaýnatmanyň ekologiki arassadygyny tassyklaýar. Alnan netijelerden görnüşi ýaly, gaýnatmanyň ürküziji-reppelent häsiýeti akganatlylaryň ösüş döwrüniň ähli basgançaklarynda 80-90% tehnik täsirli biler ýüze çykaryldy. Täze, ýaş, tejribe geçirilmedik ýapraklar akganatlylardan goranylmadylar.

Şeýlelikde, barlagyň netijeleri Türkmenistanda çäksiz gory bar bolan, elýeterli Ýüzärlig ösümliginden alnan gaýnatmasy aýdyň reppelent we insektisid tasirli bolan täze serişdesini öndürmekligiň çeşmesi bolup biler diýip çaklamaga esas berýär.

EDEBIÝAT

1. **С.Н.Мярцева** и др. Временные рекомендации по борьбе с тепличной белокрылкой в Туркменской ССР А.1988,
2. **С.Н. Мярцева, О.С.Союнов** // Ўсумликлери ак ганатлылардан горамак А.1996
3. **Г.И.Сухорученко** Принципы использования инсектоакарицидов в системе защиты хлопчатника // Защита растений // 1995, № 2, С.17
4. **А.И.Сметник** Биологическая защита овощных культур // Защита растений 1995, №6,
5. **Abu Aly ibn Sina** Lukmançylyk ylmuñyñ kanunlary, A., 2002 , II tom
6. **М.О.Каррыев** Растительные ресурсы в Сред.Азии.Ташкент 1990
7. **И.А.Бессонова и др.** Достижения в области химии алкалоидов // Химия природных соединений.1993. № 1,
8. **С.Ю.Юнусов и др.** Антихолинэстеразные средства Бюллетень СССР по делам изобретений и открытий.1988, №17,
9. **А.А.Долгова и др.** Методическое пособие по фитохимическому анализу лекарственного сырья”М.19764.
10. Химический анализ лекарственных растений. Пед. ред. **Гринкевич Н.И., Сафронич Л.Н.М** Высшая школа 1983,
11. **А.М.Щепетельникова и др.** Методы учета белокрылок М.1988
Кулиева А.М., Атагараев М.А., Дангатарова Б.Р.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАСТЕНИЯ ЮЗЯРЛИК /PEGANUM HARMALA L/ В БОРЬБЕ С БЕЛОКРЫЛКОЙ

В последние годы одним из распространенных вредителей хлопчатника в Туркменистане является хлопковая белокрылка / *Bemisia tabai* /. Борьба с ней является актуальной проблемой сельского хозяйства, так как используемые в настоящее время методы борьбы с ней оказываются недостаточно эффективными. В связи с чем для решения данной проблемы был выбран нетрадиционный подход использования одних растений для защиты других, а именно, растение Юзьярлик (*Peganum harmala* L), издревне известное своими лечебными и ядовитыми свойствами благодаря своему алкалоидному составу (более 16).

Для полного и эффективного извлечения водорастворимой части алкалоидов в виде оснований была модифицирована общепринятая методика получения отваров из растительного сырья и получен отвар из наземной части Юзьярлик. Были использованы разные концентрации отвара. Испытания против белокрылки проводились на хлопчатнике, выращенном на опытном участке ТГСХА.

Результаты испытаний показали эффективное отпугивающее (репеллентное) действие только концентрированного отвара. Техническая эффективность отвара проявилась на всех стадиях развития белокрылки на 80-90%.

Таким образом, отвар полученный из дешевого растительного сырья, может быть источником для производства новых средств с репеллентными и инсектицидными свойствами.

S.Şammakow, K.Ataýew, O.Gökbatyrowa

**TÜRKMENISTANYŇ AÝRATYN GORALÝAN TEBIGY ÝERLERINDE
ÝERDE-SUWDA ÝAŞAÝANLAR WE SÜÝRENIJILER**

Türkmenistan Merkezi Aziýanyň ortasynda ýerleşýär. Bu giňlikde müňýyllyklaryň dowamynda ýylylygyň we sowuklygyň üzül-kesil üýtgäp durmagy hem-de inňän gurak howa şertiniň agdyklyk etmegi sebäpli, onuň özboluşly täsin tebigaty, ösümlük we haýwanat dünýäsi emele gelipdir. Ýurduň ekologiýa howpsuzlygynyň saklanmagy we durnukly ösüşi üçin onuň biodürlüligini öwrenmeklik zerurdyr. Bu barada Daş-töweregi goramak hereketleriniň milli meýilnamasynda şeýle diýýär: “Biz özümiziň mährem, gadymy we baky juwan türkmen topragymyzyň gözelligini hem baýlygyny gorap saklamaga borçludrys. Bu babatda uly ýa-da kiçi mesele bolup bilmez, sebäbi ähli zatda deňagramlylygy saklamak gerekdir, çünki, ösümlük we haýwanat dünýäsinde ýekeje görnüşüň ýitip gitmeginiň özi oslanmadyk netijelere getirmegi mümkindir” [8].

1992-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 19-na “Aýratyn goralýan döwlet tebigy territoriýalary hakynda” Türkmenistanyň Kanuny kabul edildi we resminamada aýratyn goralýan döwlet tebigy territoriýalaryna döwlet goraghanalary (şol sanda hem biosfera goraghanalary), döwlet çäkli goraghana döwlet tebigy ýadygärlikleri, sagaldyş maksady üçin niýetlenen döwlet tebigy territoriýalary diýen status berlen ýerler degişli diýip görkezildi [6].

Şu nukdaýnazardan türkmen topragyndaky oňurgaly haýwanlary, şol sanda ýerde-suwda ýaşaýanlary we süýrenijileri ylmy hem amaly taýdan öwrenmeklik has-da ähmiýetlidir. Çünki Merkezi Aziýada duşýan süýrenijileriň 90 görnüşinden 82-si bu ýerde jemlenýär.

XX asyryň ahyryna çenli ýurdumyzyň çäginde ýerde-suwda ýaşaýanlaryň 5, süýrenijileriň hem 82 görnüşiniň ýaýrandygy anyklandy [1-5, 7-10]. Olar 4 topara, 17 maşgala we 47 uruga degişlidir. Haýwanlary öz ýaşaýan ýerinde gorap saklamakda aýratyn goralýan tebigy ýerleriň (AGTÝ) orny örän uludyr. Bu meselä soňky ýyllarda köp ýurtlar, şol sanda Türkmenistan hem aýratyn üns berýär.

Aýratyn goralýan ýerlerde duşýan görnüşler. Türkmenistanda goraghanalaryň 8-si we çäkli goraghanalaryň 13-si bar. Olaryň umumy meýdany 1975 müň ga ýa-da ýurduň 4%-den gowrak meýdanyny tutýar. AGTÝ-de ýerde-suwda ýaşaýanlaryň we süýrenijileriň 72 görnüşü ýaşaýar (*tablisa*). Olaryň ýaýrawy goraghanalar boýunça seljerilende, şu aşakdaky netijeler alyndy.

Goraghanalarda ýaýran ýerde-suwda ýaşaýanlar we süýrenijiler

Görnüş	Goraghanalar**							
	H z	S H	K d	B h	R p	Кцәd	A d	G g
Эерде-suwda ýaşaýanlar – Amphibia								
Orta Aziäa gurlawugy – <i>Bubo danatensis</i>		+	+	+		+		
Ýaşyl gurlawuk – <i>B.viridis</i>	+	+	+	+		+	+	+
Күл гурбагасы – <i>Rana ridibunda</i>	+	+	+			+	+	
Сьәrenijiler – Reptilia								
Batga pyşdyly – <i>Emys orbicularis</i>	+	+						
Hazar pyşdyly – <i>Mauremys caspica</i>	+	+						
Sähra pyşdyly – <i>Agrionemys horsfieldii</i>	+	+	+	+	+	+	+	+
Тьркмен eublefary – <i>Eublepharis turcmenicus*</i>		+	+					
Galkanly asjagaz – <i>Alsophylax loricatus*</i>							+	
Јуňnyldawuk asjagaz – <i>A.pipienis</i>								+
Дьььртикли asjagaz – <i>Bunopus tuberculatus*</i>				+				
Darakbarmakly as – <i>Crossobamon eversmanni</i>	+				+		+	+
Hazar asy – <i>Cyrtopodion caspius</i>	+	+	+	+	+	+	+	+
Тьркьстан asy – <i>C.fedtschenkoi</i>						+	+	
Uzynaäakly as – <i>C.longipes*</i>				+				
Тьркмен asy – <i>C.turcmenicus*</i>				+				
Зал as – <i>Mediodactylus russowii</i>	+			+	+		+	+
Tikenguärukly as – <i>M.spinicaudus</i>		+	+	+				
Зде asy – <i>Teratoscincus scincus</i>	+				+		+	+
Kawkaz hažžygy – <i>Laudakia caucasia</i>		+	+					
Зernowyň hažžygy – <i>L.chernovi</i>						+		
Hорasan hažžygy – <i>L.erythrogastra</i>				+				
Tьrkьстан hažžygy – <i>L.lehmanni</i>						+		
Sähra hažžygy – <i>Trapelus sanguinolentus</i>	+	+	+	+	+	+	+	+
Takyr patmasy – <i>Phrynocephalus helioscopus</i>	+							+
Gum patmasy – <i>Ph.interscapularis</i>	+				+		+	+
Gyzardygulak – <i>Ph.mystaceus</i>	+				+		+	+
Torjumak patma – <i>Ph.reticulatus</i>	+							
Pygamber gamzysy – <i>Pseudopus apodus</i>		+	+	+		+		
Зүл äylanzyry – <i>Ablepharus deserti</i>							+	
Aziäa äylanzyry – <i>A.annonicus</i>	+	+	+	+		+		
Menekli äylanzyr – <i>Chalcides osellatus*</i>			+	+				
Uzynaäakly äylanzyr – <i>Eumeces schneideri</i>	+	+	+	+		+		
Galkanly äylanzyr – <i>Eurylepis taeniolatus</i>		+	+	+			+	
Altynreňkli ýylançyr – <i>Trachylepis semtemtaeniata</i>	+	+	+	+				

Elburs suwulgany – <i>Darevskia defilippii</i> *			+					
Torjumak suwulgan – <i>Eremias grammica</i>	+				+		+	
Ortaza suwulgan – <i>E.intermedia</i>	+			+	+		+	+
3 zykly suwulgan – <i>E.lineolata</i>	+				+		+	+
Pars suwulgany – <i>E.persica</i>				+				
Zolakly suwulgan – <i>E.scripta</i>	+				+			
Ştrauhyň suwulgany – <i>E.strauchi</i>		+	+					
3 alasyn suwulgan – <i>E.velox</i>	+	+	+	+		+	+	+
Ýaşyl suwulgan – <i>Lacerta strigata</i>	+							
Menekli suwulgan – <i>Mesalina watsonana</i>				+				
Zemzen – <i>Varanus griseus</i> *	+	+	+	+	+	+	+	+
Gurçukşekilli körýylanjyk – <i>Typhlops vermicularis</i>		+	+	+		+		
Gelşikli gömülgen – <i>Eryx elegans</i>		+	+					
3 дге гүмүлгени – <i>E.miliaris</i>	+	+	+	+	+		+	+
Garabaş ýylan – <i>Boiga trigonata</i>	+	+		+	+		+	
Alaýylan – <i>Coluber karalinii</i>	+			+	+	+	+	+
Ataýewiň ýylany – <i>C.atayewi</i>		+	+					
Glazunowyň aýlany – <i>C.nummifer</i>			+			+		
Dürlüreňkli ýylan – <i>C.ravergieri</i>	+	+	+	+		+		
Gyzylzolakly aýlan – <i>C.rhodorhachis</i>	+	+	+	+	+			
Ataýlan – <i>C.ladacensis</i>	+	+	+	+		+		
Zolakly eärenis – <i>Eirenis medus</i>		+	+					
Titrewk aýlan – <i>Elaphe dione</i>	+						+	
Gyzyl aýlan – <i>Hierophis schmidtii</i>	+	+						
Alaja aýlanjyk – <i>Lycodon striatus</i>		+	+	+		+		
Owgan aýlany – <i>Lythorhynchus ridgewayi</i>	+		+	+	+			
Adaty suwəylan – <i>Natrix natrix</i>	+							
Suwəylan – <i>N.tessellata</i>	+	+	+			+	+	
Goňurja ýylanjyk – <i>Oligodon taeniolatus</i>		+	+	+				
Okəylan – <i>Psammophis lineolatus</i>	+	+	+	+	+	+	+	+
Guməylan – <i>P.schokari</i>			+	+				
Pars pseudoseklofisi – <i>Pseudocyclophis persicus</i>		+	+	+				
Sarygцəк – <i>Spalerosophis diadema</i>	+	+		+	+	+	+	+
Eýran pişikgöz ýylany – <i>Telescopus rhynopoma</i> *			+					
Керјебаş – <i>Naja oxiana</i> *	+	+	+	+	+	+	+	+
Galkanburun – <i>Gloydius halys</i>		+	+					
Guçlors – <i>Macrovipera lebetina</i> *		+	+	+		+	+	
Alahıwren – <i>Echis multisquamatus</i>	+	+		+	+	+	+	+
Jemi:	39	39	39	39	22	26	29	21

Bellik: *Tablisada we tekstde Türkmenistanyň Gyzyly kitabyňa [7] girizilen görnüşler.

**Hz – Hazar, SH – Şynt-Hasardag. Kd – Kıpçetdag, Bh – Bathyz, Rp – Repetek, Kıçd – Kıpçetdag, Ad – Amyderýa, Gg – Gaplaňgyr goraghanalary.

Hazar dıwlet goraghanasy. Onuň çäginde ýerde-suwda ýaşayanlaryň 2, süýrenijileriň 37 (pyşdyllaryň 3, hažžyklaryň 19, ýylanlaryň 15) görnüşi gabat gelýär. Olaryň 6 görnüşi (ýaşyl gurlawuk, köl gurbagasy, batga we hazar pyşdyllary, suwýylan we adaty suwýylan) suwda-da, gury ýerde-de gabat gelýär. Hazaryň kenarynyň AGTÝ-de duşýan zemzen we kepjebaş Türkmenistanyň Gyzyly kitabyňa girizilen görnüşlerdir.

Şynt-Hasardag dıwlet goraghanasy. Şyntorta-Şyntbatar Köpetdagyň AGTÝ – de ýerde-suwda ýaşayanlaryň we süýrenijileriň 39, şol sanda gurlawuklaryň 2, gurbagalaryň 1, pyşdyllaryň 3, hažžyklaryň 13, ýylanlaryň hem 20 görnüşiň ýaýrandygy anyklandy. Goraghanada duşýan süýrenijileriň 4-si (eublefar, zemzen, kepjebaş, göklors) Gyzyly kitabyň düzümindedir.

Kıpçetdag dıwlet goraghanasy. Merkezi Köpetdagyň AGTÝ – de ýerde-suwda ýaşayanlaryň 3, süýrenijileriň 36 (pyşdyllar 1, hažžyklar 15, ýylanlar 20) görnüşi duşýar. Bu ýerde duşýan 39 görnüşiň 7-siniň seýrek gabat gelýänligi we sany azalýandygy üçin, Gyzyly kitaba goşulandyr.

Bathyz dıwlet goraghanasy. Bathyz belentliginiň AGTÝ – de ýerde-suwda ýaşayanlaryň 2, süýrenijileriň 37 (şol sanda pyşdyllaryň 1, hažžyklaryň 19, ýylanlaryň 17) görnüşi ýaýran. Goraghanada Gyzyly kitaba girizilen süýrenijileriň 7 görnüşi bar, şolaryň 3-si (düwürtikli asjagaz, uzynaýakly we türkmen aslary) diňe Bathyzda duşýar.

Repetek biosfera dıwlet goraghanasy. Goraghanada we oňa ýanaşyk ýerlerde süýrenijileriň 22 görnüşiň ýaýrandygy anyklandy. Olar pyşdyllaryň 1, hažžyklaryň 12, ýylanlaryň 9 görnüşiňe degişli. Bu ýerde duşýan süýrenijileriň 2-si (zemzen we kepjebaş) Gyzyly kitaba girizilenlere degişlerdir.

Kıpçetdag dıwlet goraghanasy. Bu dagyň AGTÝ-de ýerdre-suwda ýaşayanlaryň 3 (Orta Aziýa we ýaşyl gurlawuklary, köl gurbagasy) we süýrenijileriň 23 (pyşdyllaryň 1, hažžyklaryň 10, ýylanlaryň 12) görnüşi duşýar. Gyzyly kitaba girizilen görnüşlerden goraghananyň çäginde zemzen, kepjebaş we göklors gabat gelýär.

Amyderýa dıwlet goraghanasy. Amyderýanyň jülgesiniň AGTÝ-de ýerde-suwda ýaşayanlaryň we süýrenijileriň 29, şol sanda ýaşyl gurlawuk, köl gurbagasy, sähra pyşdyly, hažžyklaryň 16, ýylanlaryň hem 10 görnüşi ýaşayar. Gyzyly kitaba girizilen süýrenijileriň 4 görnüşi – galkanly asjagaz, zemzen, kepjebaş we göklors bu goraghananyň çäginde-de duşýar.

Gaplaňgyr döwlet goraghanasy. Gaplaňgyr belentliginiň AGTÝ-de ýerde-suwda ýaşayanlaryň 1 (ýaşyl gurlawuk), süýrenijileriň hem 20 (sähra pyşdyly, hažžyklaryň 13, ýylanlaryň 6) görnüşiň duşýandygy anyklandy. Gyzyly kitapda süýrenijilerden bu goraghananyň çäginde zemzen hem-de kepjebaş gabat gelýär.

Şeýlelikde, ýurt boýunça görkezilen 87 görnüşiň 11-si Türkmenistanyň Gyzyly kitabyňa [7] girizilendir we olar sany azalýan we ýitip gitme howpy abanyan görnüşleriň 47,8% düzýärler.

AGTÝ-de gabat gelmeýän görnüşler. Goraghanalardan daşarda ýerde-suwda ýaşayanlaryň we süýrenijileriň 15 (17,2%) görnüşi duşýar. Olardan 12-si Gyzyly kitabyň

sanawundadyr. Bu görnüşleriň pytraňny ýaýrawy çöllük, düzlük, daglyk we ekerançylyk meýdanlaryna ýanaşyk ýerlerde gorag çärelerini netijeli gurnamaklygy kynlaşdyrýar. Olaryň häzirkî ýagdaýy barada käbir maglumatlar aşakda berilýär.

*Kizi Aziäa gurbagasy – Rana macrocnemis**. Bu görnüşüň diňe 2 sanysy Günorta-Günbatar Köpetdagiň Arpeklen deresinde (Magtymguly şäherçesinden 25 km günortagündogary) tapylan.

Garategmilli gurbaga – Rana nigromaculata. Garamätnyýaz şäherçesiniň günbatarynda, Garagum derýasynyň çep kenarynda, meýdany uly bolmadyk kölde bu görnüşüň toplumu bar.

*Əylmanak asjagaz – Alsophylax laevis**. Kiçi Balkanyň günortagündogaryndaky takyrlykda we Maşat-Misirýan düzlüginde asjagazyň durnukly toplumynyň bardygy anyklandy.

*Tegmilli patma – Phrynocephalus maculatus**. Ol diňe Bamy obasynyň 7 km demirgazygyndaky peslikde – Ulyşorda gabat gelýär.

*Şor patmasy – Phrynocephalus guttatus**. Gumsebşen çägeligi bilen Üstýurt belentliginiň günorta çüňküniň aralygynda ýerleşen Gazyklyşor atly peslikde duşýar.

*Daş patmasy – Phrynocephalus rossikowi**. Amyderýanyň çep kenaryndaky (Iswas obasy bilen Düýeboýun suw howdanynyň aralygynda) we Akmolla hem-de Gamyşlyja guýularynyň golaýyndaky (Üňüz Garagumy) ýerlerde onuň biri-birinden üzňe ýaşayan 5 toplumu bar.

Hazar patmasy – Phrynocephalus raddei. Bu görnüş Günorta-Gündogar Türkmenistanyň toýunsow we ýarym berkeşen çöllüklerinde ýaýrandyr.

Zolakly əylanzyr – Ablepharis bibittatus. Ýylançyryň diňe 1-si Kürendagdan (Günorta-Günbatar Köpetdag) tutuldy.

*Çernowyň ýylanşekilli suwulgany – Ophiomorus chernovi**.– Pulhatyn köprüsiniň gündogarynda – Tejen derýasynyň sag kenarynda örän çäkli bolan ýerde duşýar, onuň 3 sanysy hasaba alyndy.

*Dürlüreňkli suwulgan – Eremias arguta**. Ýurdumyzyň gündogarynda – Kyrköyli obasynyň, Amyderýa we Tallymerjen şäherçeleriniň töwereginde duşýar.

*Garategmilli suwulgan – Eremias nigrocellata**. Köýtendagiň golaýyndaky Gökmiýar we Bazardepe obalaryna ýanaşyan ýerlerde gabat gelýär.

*Töjik suwulgany – Eremias regeli**. Kelif demir ýol duralgasynyň, Garlyk obasynyň hem-de Köýtendagiň baýyrlaryndaky Başbulak we Aýdadan çeşmeleriniň ýakynynda görüldi.

*Takyr gümblgeni – Eryx tataricus**. Ýylanyň 6 sanysy Hojagarawul we Saýat çeşmeleriniň (Köýtendag) töwereginden tapyldy.

*Pallasýň ýylany – Elaphe sauromates**. Türkmenistanyň günbatarynda çäkli ýerde gabat gelýär. Onuň 20-ä golaýy Sarydaş obasynyň golaýynda, Çagylyşor pesliginde, Gulanly we Begenjalygyr belentliklerinde hem-de Garnyýaryk çägeliginde görüldi.

*Garagaəzak – Ptyas mucosus**. Diňe Murgap derýasynyň kenarynda we oňa ýanaşyk suwarylýan meýdanlarda ýaşayar. Alymlaryň maglumatlaryna görä, onuň umumy sany 25 müňden köp däldir.

Ýokarda getirilen maglumatlardan görnüşü ýaly, ýurdumyzyň AGTÝ-de ýerde-suwda ýaşayanlaryň we süýrenijileriň agramly bölegi duşýar (82,8%). Onuň çäginde Gyzył kitaba girizilen haýwanlaryň diňe 47,8% gabat gelýär. Sany azalýan we ýitip gitme

howpy abanyan görnüşleriň köpüsiniň AGTÝ-den daşarda bolmagy bolsa (52,2%), olaryň geljekde adamyň hojalyk işleriniň dürli zor salmalaryna duçar boljakdygyny görkezýär. Zamananyň talaby ol görnüşleri goramak işlerini welaýat hem etrap derejesinde tebigaty goramagyň dolandyryş edaralarynyň we häkimlikleriň işgärleri bilen sazlaşykda alyp barmakdyr.

Türkmenistanyň Tebigaty
goramak ministrliginiň
3 çiller, csmlik we
haýwanat dýnәdsi milli instituty

Kabul edilen wagty
2008-nji ýylyň
Türkmenbaşy aýunyň 15-i

EDEBIÝAT

1. **Ананьева Н.Б., Орлов Н.Л., Халиков Р.Г., Даревский И.С., Рябов С.А., Барабанов А.Б.** Атлас пресмыкающихся Северной Евразии. Санкт-Петербург. 2004.
2. **Атаев Ч.** Пресмыкающиеся гор Туркменистана. А.: 1985.
3. **Атаев Ч., Шаммаков С.** Земноводные и пресмыкающиеся Туркменистана и Ирана. А.1994.
4. **Атаев Ч., Шаммаков С.** Обзор и задачи герпетологических исследований в Туркменистане (1825-1995 гг.) // Изв.АН ТССР. Серия биол. наук, 1996. № 3.
5. **Богданов О.П.** Пресмыкающиеся Туркмении. Ашхабад: Изд-во АН ТССР. 1962.
6. **Tebigaty goramak baradaky Halkara hukuk resminamalarynyň we Türkmenistanyň kadalaşdyryjy namalarynyň ýygyndysy.** А. 2002.
7. **Türkmenistanyň Gyzyl kitaby.** Т.1: Оňurgasyz we оňurgaly haýwanlar. А.: 1999.
8. **Шаммаков С.** Пресмыкающиеся равнинного Туркменистана. А. 1981.
9. **Шаммаков С. М., Маринина Л. С., Марочкина В. В., Карыева Дж. Б.** Видовой состав земноводных, пресмыкающихся и млекопитающих заповедников Туркменистана // Пробл. осв. пустынь, 2004, № 4.

С. Шаммаков, К. Атаев, О. Геокбатырова

ЗЕМНОВОДНЫЕ И ПРЕСМЫКАЮЩИЕСЯ НА ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ ТУРКМЕНИСТАНА

В Туркменистане распространены 5 видов земноводных и 82– пресмыкающихся, представленных 47 родами, 17 семействами и 4 отрядами.

Особо охраняемые природные территории Туркменистана (8 заповедников и 13 заказников) занимают более 4% площади страны, где зарегистрированы 72 вида земноводных и пресмыкающихся, в том числе 11, внесенные в Красную книгу.

16 узкоареальных и периферийных видов найдены в пределах одного заповедника. Например, *Phrynoscephalus reticulatus*, *Lacerta strigata*, *Natrix natrix* встречаются

только на территории Хазарского заповедника; *Darevskia defilippii*, *Telescopus rhynopoma* – Копетдагского; *Bunopus tuberculatus*, *Cyrtopodion longipes*, *C. turcmenicus*, *Laudakia erythrogastra*, *Mesalina watsonana*, *Eremias persica* – Бадхызского; *Laudakia chernovi*, *L. lehmanni* – Койтендагского; *Alsophylax loricatus*, *Ablepharus deserti* – Амударьинского и *Alsophylax pipiens* – Капланкырского заповедника. Из среднеареальных пресмыкающихся на территории двух заповедников найдены 17 видов, трех – 4, четырех – 12, пяти – 11, шести 1, семи – 5 и всех восьми заповедников – 6 широкоареальных видов.

Вне особо охраняемых природных территорий Туркменистана обитают 15 видов земноводных и пресмыкающихся, из них 12 внесены в Красную книгу: *Rana macrocnemis*, *Alsophylax laevis*, *Phynocephalus maculata*, *Phr. guttatus*, *Phr. rossikowi*, *Ophiomorus chernowi*, *Eremias arguta*, *E. nigrocellata*, *E. regeli*, *Eryx miliaris*, *Elaphe sauromates* и *Ptyas mucosus*.

S.Shammakov, K.Ataev, O.Geokbatyrova

AMPHIBIOUS AND REPTILES ON SPECIALLY PROTECTED NATURAL TERRITORIES OF TURKMENISTAN

5 kinds of amphibious and 82 of reptiles (47 species, 17 families and 4 groups.) are popular in Turkmenistan.

Especially protected natural territories of Turkmenistan (8 preserves and 13 reservations) occupy more than 4 % of its territory. 72 kinds of amphibious and reptiles, including 11 listed in the Red Data Book have been registered there.

16 low-areal and peripheral kinds have been found within the territory of one preserve. For example, *Phynocephalus reticulatus*, *Lacerta strigata*, *Natrix natrix* can be discovered only on the territory of Hazar reserve. *Darevskia defilippii*, *Telescopus rhynopoma* – on the territory of Kopetdag reserve. *Bunopus tuberculatus*, *Cyrtopodion longipes*, *C. turcmenicus*, *Laudakia erythrogastra*, *Mesalina watsonana*, *Eremias persica* Badkhyz; *Laudakia chernovi*, *L. lehmanni* - Koytendag; *Alsophylax loricatus*, *Ablepharus deserti* - Amudarya and *Alsophylax pipiens* – Kaplankyr reserve.

17 kinds of middle-areal reptiles have been revealed on the territory of two preserves, 4 kinds --- on the territory of three preserves, 11 – on the territory of five preserves, 1-on the territory of five preserves, 1 – on the territory of six preserves, 5 – on the territory of seven preserves, and 6 wide-areal kinds on the territory of all eight preserves.

15 kinds of amphibious and kowtowing live outside of especially protected natural territories of Turkmenistan, 12 are registered in the Red Data book: *Rana macrocnemis*, *Alsophylax laevis*, *Phynocephalus maculata*, *Phr. guttatus*, *Phr. rossikowi*, *Ophiomorus chernowi*, *Eremias arguta*, *E. nigrocellata*, *E. regeli*, *Eryx miliaris*, *Elaphe sauromates* and *Ptyas mucosus*.

G. Mämmedow

GOWAÇANYŇ SELEKSIÝASYNYDA GENETIKANYŇ ORNY

Genetika gowaçanyň seleksiýasynda onuň nazaryýet esasydyr. Onuň esasy çözmeli meselesi seleksiýa üçin ilkinji gönezlikleri döretmegiň usullarynyň esasy we seçginiň netijeliligini artdyrmakdan başga seleksiýa işinde gerekli genleriň assosiýasyny döretmegiň ýollaryny işläp düzmeli, şol sanda garnawlaryň birinji arkasynyň durmuşa ukyplylygyny artdyryp bilýän gen toplumlary bolmaly.

Endik boýunça seleksiýa üçin gerekli garnawlary döretmekde rekombinogenez usulyň üsti bilen alynýar we şu maksat üçin görnüşara çakyşdyrma ýa-da tebigi hem ýasama mutagenizleri alynýar. Häzirki zaman usullary bilen populýasiýanyň içinde seçgi geçirilende molekulýar genetiki belgisini, beloklaryň polimerf häsiýetini, DNK-anyň bölejikleriniň guralyşyny, mobil genetiki elementlerini hasaba almaly.

Önümçilikde nesil yzarlaýjylygyň we bizi gurşap alýan tebigat bilen arabaglanyşygyň seljermesiniň gaty uly ähmiýetiniň barlygyny ýatlatman geçmek bolmaz, muny bolsa häzirki zaman ekologiki genetika diýýän ylym öwrenýär. Belli bolşuna görä, kanunalaýyklyk hökmünde täze döredilen sortlar önümçilikde özüniň ähli mümkinçiliklerini ýüze çykarmaýarlar. Hasaplamalara görä, pagtanyň hasyllylygynyň dünýä ýüzi boýunça ýaryndanam gowragy hasaba almasy kyn bolan sebäplere görä, howanyň temperaturasyna, ýagtylygyň ekilen meýdanlara düşüşine baglylygy bilen düşündirilýär. Şonuň üçinem her sortuň genotipiniň daşky şertleri kabul edip biliş mümkinçiligini ontogeneziň hemme stadiýalarynda we ösümlikleriň özgerişiniň genetikasyny aýratynlykda öwrenmeli.

Gowaçanyň seleksiýasynyň netijeli usullaryny işläp düzmekde, ilki bilen haýsam bolsa bir sypatynyň hususy genetikasyny öwrenmeli we döretmeli. Onuň hromosom kartasyny işläp düzmeli. Gowaçanyň izogen ugurlaryny döretmeli. Bu aýdylan meseläni çözmek üçin, görnüşara garňawlaşdyrmagyň esasynda we genetiki inženerçilik usuly ulanmak arkaly maksada göhükdirilen görnüş içinde geçirilýän seleksiýa we seleksiýanyň nazaryýet meselesini çözmezden öňde goýlan meseläniň çözüdini tapmaklyk juda kyn düşjekdigi öz-özünden düşnüklidir.

Sort döretmegiň ilkinji basgançaklaryndan başlap, has gymmatly genotipleriň seçgisiniň genetiki esaslaryny işläp düzmeli; geterozisiň tebigatyny öwrenmeli we hasyllylygy artdyrmakda ony ulanmagyň mümkinçiliklerini anyklamaly; gowaçanyň sortuna we görnüşiniň kariotipiniň düzümine sitologiki seljerme geçirmeli we hromosomlary aýratynlykda çakyşdyrmagyň tehnikasyny işe çekmeli we kariotiplere awtomatlaşdyrylan seljerme geçirmeli.

Köp ölçegli, hojalyk ähmiýeti bolan pagtanyň sypatlarynyň genetiki seljerme esasy işläp düzmezden ötri onuň ekologo-genetiki düzüminiň guralyşyny, genotipini we fenotipini hemme taraplaýyn öwrenmeli we olaryň esasy işläp düzmeli, ösümlikleriň genetiki düzgünsizligi we mutageneze mahsus dældiginiň, seleksiýa üçin ähmiýetini derňemeli; introduksiýanyň, aklimatizasiýanyň we ösümlikleriň (aýratynam gowaçanyň) ýabany bitýän görnüşleriniň genofondyny goramaklygyň genetiki esasy işläp düzmeli; awtomatiki gurallarynyň üsti bilen ösümlikleriň sypatlaryna seljerme we uýgunlaşma

mümkinçiligini genetiki, setogenetiki, molekulýarno-genetiki esasyny, aňzaga, sowuga, yssa we gurakçylyga, şora, mör-möjeklere we kesele durnuklylygyny anyklamaly; fotosintezniň önümçiliginiň, azoty howadan alyş mümkinçiliginiň genetikasynyň aýratyn ähmiýetiniň bardygy sübhesizdir.

Ösümlikleriň täze nesil toplumyny almak üçin öýjük we gen inženerçilik meselelerini işlemekligiň prinsipiýal ähmiýetiniň bardygyny ýatlamaklyk ýeterlikdir. Ösümlük öýjügi, tenini we organlaryny, şol sanda tozanjyklaryny, tohum esaslaryny ulanmagy işläp düzmek we olary somoklonial üýtgeşmeleri we somatiki garnawlary almaklyga gönükdirmeli, olar bolsa seleksion materialy gomezogotizasiýa etmekde ulanylýar. Bu işde aýratyn ahmiýete eýe zadyň birem ösümlikleri köpçülikleýin regenerizatsiýa aýratyn öýjüklerden ýa-da protoplastlardan etmegiň usullaryny işläp düzmekligiň ullakan ähmiýeti bar.

Bu usul bolsa aýratyn mutant öýjüklerden ýa-da somatiki garnawlardan täze ösümlikleri almaga mümkinçilik berýär.

Hromosom inženerçilik usuly görnüşara garnawlaşdyrmakda aýratyn ähmiýete eýedir, has takyky başga teniň genomy bilen çalşyrylan genomlary, hromosomlary, genleri bolan garnawlary almak üçin ulanylýar. Ol bolsa täze gymmatly görnüşleri, ekotipleri, ugurlary, sortlary, özleriniň düzüminde çalşyrylan gymmatly sypatlary bolan görnüşara ýa-da urugara garnaw ösümlikleri almaklyga mümkinçilik bermek bilen, olaryň filogenetiki arabaglanýşygyny, genomynyň düzümini we ewolýusion ýoluny anyklamaga ýardam edýär.

Seleksion işine gen inženerçilik usuly girdirilse, ol düýbünden täze ösümligi emeli ýol bilen emele getirmäge mümkinçilik bermek bilen, ol ösümlükler howadan azody alyp bilýän, topragyň duzlylygyna we suwsuzlyga çydamly, sowuga, yssa, gurakçylyga, mör-möjeklere we kesellere durnukly, ýokary tehnologiýa (tärli) hili bilen tapawutlanýan gowaçanyň täze sortlaryny döretmäge ýol açar.

Hakykatdanam şolar ýaly netijäni almak üçin hökmany suratda molekulýar genetika boýunça, ösümlüklerde, ylmy barlag işleri yzygiderli alyp barylýsa, genleri klonirowat edip, genomlaryň toplumyny, wektorlary döretmäge mümkinçilik berer.

Mutageneziň molekulýar we sitogenetiki tarapyny düýpli öwrenmeli: ýagny mutasiýanyň emele gelmeginiň mehanizmini, alkilirlenýän maddalaryň üsti bilen, beýleki himiki jisimleriň täsiri bilen; ionlaşan we ultrafiolet şöhlesiň umumy mutagen täsiri astynda, älemiň mutasiýa täsiri; gen mutasiýasynyň emele gelmeginde onuň nazaryýetini işläp düzmek, hromosomyň düzümini gaýtadan düzmek, ionlaşan radiýasiýanyň, ultrafiolet şöhlesiniň, himiki mutagenleriň we kanserogenleriň hem-de tötänden emele gelen zaýaýlygyň öýjüğe zyýanly täsirinden soň, DNK-nyň reperasiýasynyň ornuny öwrenmek.

Mutantlaryň emele gelmeginde derňewleri has aýdyňlaşdyrýan zat berlen dozanyň görümine görä mutasiýanyň çykyşy, az dozanyň täsiri astynda, ýiti dozanyň täsiri bilen deňeşdirilen halatlarymyzda; radiasiýanyň we himiki mutagenleriň täsiriniň kanunalaýyklygyny anyklamak bilen doza-täsir gysyk çyzygyň hereketini bilmek; fermentatiw prosesiniň üsti bilen amala aşyrylýan köp basgançakly häsiýetdäki mümkin bolan üýtgeşmeleriň hakyky mutasiýalara öwrüliş sypaty, mutasiýany modifikasiýa edýän sebäbini anyklap, bolaýjak DNK-daky ilkinji üýtgeşmeleriň mümkingadar aralyk hereketidigi ähtimal; mutasion hereketi tejribe üsti bilen täsir edilen ýagdaýynda, ony gowşadyp ýa-da güçlendirip bolýanlygynyň çözgüdini tapmaly. Allilleriň durnuksyzdygynyň meselesi barada aýdylanda bolsa, onuň emele gelmegi genetiki mobil elementleriň täsiri astynda döreb, olar derňelende mutagen täsiriniň bardygy anyklanýar. Ösümlikleriň öýjüklerinde, teninde, ferment sistemasynda mutageneziň molekulýar mehanizminiň bardygy anyklanyldy, bu prosese gatnaşma bolsa metaboliki synag astynda mutasiýalar emele gelip biler. Onuň üçin bolsa degerli modeli, has takygy mutasiýanyň emele geliş hereketiniň tizligini ösümlüklerde öwrenmeli, wegetatiwno köpelyänler ýa-da ujundaky meristemler arkaly köpelyänler üçin bolsa mutant ösümlikleri almaklyk bir öýjükde emele gelen mutasiýalar ýeterlik. Somatiki klonlar arkaly emele gelýän üýtgeşmeleri öwrenmek üçin tejribe işlerini hasda güýçlendirmeli.

Aýdylardan ugur alyp, gowaçanyň seleksiýa işinde, onuň hasyllylygyny artdyrmakda, süýüminiň hilini gowulandyrmakda, çigidiniň ýaglylygyny ýokarlandyrmakda genetikanyň we seleksiýanyň orný örän uly. Sebäbi aýdylan sypatlary gowaçanyň bir sortunda jemlemek ylym üçinem gaty bir aňsat mesele däl. Emma, bu meseläni üstünlikli çözmekde seleksiýa işini dogry gurnap, şol sypatlaryň genetikasyny düýpli öwrenip, seleksiýa üçin gymmatly ilkinji maýalyklary döretmeli.

Orta Aziýanyň we Azerbaýjanyň suwarymly meýdanlarynda ekilýän gowaçanyň giňden ýaýran sortlarynyň çigidiniň ýaglylygy 17-29% pes bolmaýar. Gowaçanyň orta we inçe süýümlü sortlarynyň çigidiniň daşy togalakdan-süýrümtil bolup, ininiň boýuna bolan gatnaşygy dürli-dürli bolýar. Çigidiň daşy gabygy gaty we içiniň ýukajyk gabygy we maňzy (ýadroşy) bolýar; ýadronyň agramy çigidiň umumy agramynyň 55-60% tutýar we gabygyň içiniň ähli meýdanyny doldurýar. Yüpek pagtanyň 1000 çigidiniň agramy 120-den 150 grama çenlidir. Esasy maňzynyň öýjüklerinde, aýratynam gämik ýapraklarynyň öýjüklerinde ätiýaçlyk iýmit bolan ýag damjajyklaryny we krahmalyň dänejeklerini ýerleşdirýär. Maňzadaky ýagyň mukdary çigidiň öz agramynyň 40% deňdir. (Awtanomow we beýlekiler,1973).

Gowaçanyň çigidi ýag kärhanalara ýag almak üçin esasy çig mal bolup hyzmat edýärler. Pagta ýagy iýmit bolup, dünýäde soýa, günebakar we arahis ýagyndan soň, 4-nji ýerde durýar.

Trigliseridler-ýagyň düzüminde esasy madda bolup, ol gliseriniň ýag kislotasy bilen birleşmesidir; trigliseridleriň jemine ýag diýilýär. Gowaça ýagyndaky ýag kislotalary gaty-palmetin we stearin (22%) we suwuk olein welinol (77,2%) bölünýär. Trigliseridleriň artykmaçlyk etmegi pagta ýagyna suwuklyk berýär (Sadykow,1985). Subut edilişine görä, gowaçanyň haýsy görnüşe degişlidigine garamazdan, onuň ýagyň düzümindäki ýag kislotalary birmeňzeşligine galýar, ýöne olaryň mukdar gatnaşyklary gowaçanyň her görnüşü üçin hatda görnüşüň içindäki sortlar üçinem dürli-dürlidir (Gubernow, Sadykowa, 1986). Eger-de gowaçanyň çigidiniň içinde käbir sortlarda 23% ýag bar bolsa, käbir halatlarda onuň ösdürüp ýetirilişine baglylykda 17-19% düşüp biler. Bu barada çap edilen edebiýatlardan görnüşü ýaly (Warunsýan,1970; Ter-Awenesýan,1973;Arutýunowa,1980; Sokolowa we beýlekiler,1985) çigidiň düzümindäki ýagyň mukdary dürli-dürli bolýar.

D.W.Ter-Awenesýanyň pikirine görä (1973), gowaçanyň çigidiniň ýaglylygy boýunça alymlaryň henize bu güne çenli seçgi etmänligi bilen düşündirilýär, şonuň üçinem gowaçanyň öz sypaty gaty üýtgeşik bolýar we gowaçanyň şol sypatyna jogap berýän geninä däl, hatda daşy täsire-de gaty bagly bolýar. Mysal üçin, gowaçanyň hasyla duran döwri agrotehnikä çäreler sähelçe bozulsa, gowaçanyň giňden ýaýran sortlarynyň çigidiniň ýaglylygy derrew pese düşmek bilen bolýar we 20-25% aralykda bolýar (Arutýunowa,1980). Bir ösümligiň çigidiniň ýaglylygy, ösümligiň haýsy ýerinde ýerleşişine baglylykda, dürli-dürli bolýar. Ýaglylygyň pese düşmesi ösümligiň depesini we şahalaryň ujuna tarap gitdigiçe emele gelen çigitde azalýar.

Gowaçanyň görnüşleriniň we sortlarynyň ýaglylygynyň dürliliginiň gowaçany ösdürüp yetiştiriliş şertine baglylygynyň sebäpleri heniz öz çözüdini tapanok, şonuň üçinem bu barada zygiderli tejribe-barlag işlerini düýpli ýerine ýetirmeli. Biziň tejribämizde gowaçanyň çigidiniň ýaglylygynyň dürli-dürlüliginiň sebäbini öwrenmeklik gowaçanyň gibridlerinde geçirildi. Mundan başga-da, çigidiň ýaglylygynyň beýleki hojalyga gerekli sypatlary bilen arabaglanyşygyny öwrendik. Alnan netijeler bolsa özleriniň görkezijileriniň dürliligi bilen tapawutlanýarlar.

Sebäbi biziň tejribämize gatnaşan mutanlaryň çigidiniň düzüminde örän köp mukdarda ýag saklaýarlar (Bahar-14 300 gr.we Aş-25 250gr.), şonuň üçinem olaryň garnawlarynda bu sypaty boýunça nähili nesil yzarlaýjylygyň barlygyny öwrendik. Bu sypatyň nähili nesle geçijiliginiň barlygyny aşadaky berilýän tejribäniň, seljermesine(sanlaryna) seredilse aýdyň görünýär(sanlara seret).

Garnawlaryň üçünji arkasynda ýag saklaýjylygynyň mukdary:

Виды	Garnawlaşdyrylan sortlar, ugurlar	Maňzyň zykumy, %	Maňyzdaky ýagyň mukdary, %	Çigirdäki ýagyň mizberi, %	
I	li-67x B-14 (300 gr.)	61,09	42,92	26,53	
	li-67x Aş-25 (250gr)	62,78	44,12	28,72	
II	li-68x B-14 (300 gr.)	61,87	44,53	26,65	
	li-68x Aş-25 (250gr)	63,97	44,73	27,89	
III	li-69x B-14 (300gr.)	63,75	43,15	26,85	
	li-69x Aş-25 (250gr)	62,99	43,80	26,95	
IV	li-72x B-14 (300gr.)	65,93	45,02	27,01	
	li-72x Aş-25 (250gr)	66,20	45,13	25,96	
Üňi	?	li-67	59,86	42,63	25,59
		li-68	61,05	44,35	26,08
		li-69	62,46	43,86	26,47
		li-72	66,25	45,80	27,13
	?	Bahar-14 (300gr)	64,09	44,39	27,33
		Aş-25 (250gr)	63,38	43,39	28,60

Ýagyň mukdarynyň üýtgeýjiligi öwrenilen birinji bölümde, haçan-da garnawlaşdyrma, ýagy özüniň düzümünde has köp saklaýan, (Bahar-14 (300gr)) mutant gatnaşanda garnawlaryň hemme görkezijilerinde hem ýag emele gelmesi artýar we şolar ýaly görkezijiler Aş-25 (250 gr.) mutanty gatnaşanda alynan garnawlaryň 3-nji arkasynda hem mese-malim görünýär. Çigidiň ýaglylyk derejesi II we III bölümlerde garnawlaryň ýaglylygy atasy we enesiniň aralygynda bolup, az-owlak köp ýag berýän pederine ýygyn bolýar. li-68 x Aş-25 (250gr) çakyşdyryp alnan garnawlaryň neslinde ýaglylygynyň derejesi (44,73) beýlekilere garanynda, ýokary görkeziji emele getirýär. Aýdylanlara garamazdan in ýokary geterozis maňyzda, maňzyň özeninde we çigidinde dördünji bölümde (li-68 x Aş-25 (250gr) köp ýag alyndy-degişlilikde 66,20; 45,13; 25,96%. Aýratyň ýagy ýokary derejede beren garnawlar bolsa, haçan-da enelik ugur hökmünde li 72-ulanylan bölümlerde emele geldi.

Geçirilen tejribeleriň esasynda alnan netijelere seljerme berlende, aýratyn bellemeli zat, ol hem bu sypat boýunça: maňzyň çykymy, ondaky bar bolan ýag we degişlilikde, çigidiň ýaglylygyna additiw häsiýetdäki genleriň gözegçilik edýänligi anyklandy, bu sypaty boýunça alnan garnawlar gymmatly donorlar bolup hyzmat ederler. Hemme öwrenilen, özüniň düzümünde ýagy köp saklaýan, mutant ugurlaryň gatnaşmagynda alnan garnaw ugurlar 3-nji arkasynda özleriniň ýaglylygy bilen tapawutlandylar, bu ýagdaý bolsa garnawlaşmaga gatnaşan mutantlaryň ýokary kombinasion ukybynyň bardygyna şaýatlyk edýär.

Ylmy-barlag
pagtazylyk instituty

Kabul edilen wagty
2007-nji ýylyň
Oguz aýynyň 6-sy

ЕДЕБИЎАТ

1. **Автономов А.А.** Селекция тонковолокнистых сортов хлопчатника. Т. 1973,
2. **Арутюнова А. Г. и др.** Биология хлопчатника М., 1980
3. **Варунян И.С.** Селекция хлопчатника за рубежом. // «Хлопководство», 1970, №6
4. **Губанов Г. Я.,** Садыкова Э. Ю. Особенности и изменчивости качества масла семян хлопчатника. Тезисы докл. А. 1986

5. Дубинин Н. П. Успехи и трагедии Советской Генетики. М. 1993
6. Дубинин Н. П. генетика и сельское хозяйство. М. 1963
7. Mämmedow G. Gowaçanyň hasyllygynyň seçgä we tohumçylyga baglylygy. // “Ylym we tehnika” , 2007., № 2,
8. Тер-Авенесян Д.В. Хлопчатник. Л. 1973
9. Садыков А.С. Хлопчатник-чудо растение. М. 1985,
10. Соколова Т. Н. , Иксанов М. , Садык-Ходжаева Л., Атланов А. Оценник уровня маслонакопления у тонковолнистого хлопчатника, // «Хлопководство» 1985, №2

К.Маммедов

РОЛЬ ГЕНЕТИКИ В СЕЛЕКЦИИ ХЛОПЧАТНИКА

Для создания высокопродуктивных сортов хлопчатника современная генетическая селекция использует экспериментальный и естественный мутагенез, полиплоидию, генетический регулируемый гетерозис, внутривидовые скрещивания, линейную селекцию, генетику популяций, управление наследованием отдельных хромосом и их участков, отдаленную гибридизацию и т.п. методы.

Учитывая факторы внешней среды, генетика в состоянии, вмешиваться в химическую структуру генов, вызывать в нужном количестве изменения генов и хромосом, по-новому решая проблему исходного материала. Лишь при строгой селекции, а в ряде случаев и скрещивании, можно положить начало новым высокоурожайным сортам хлопчатника.

Как уже говорилось выше современные фундаментальные исследования создают новые основы селекции хлопчатника. Большие перспективы открываются в этом вопросе и перед генетической инженерией, зародившейся, в геномы других добиться подобных результатов не удавалось. Эти формы или просто не скрещивались, или не оставляли плодового потомства. Теперь же с помощью генетической инженерии считается принципиально возможным включать геном избранной клетки гены от практически любых органических форм или гены, синтезированные химическими методами.

Большие возможности перед селекцией хлопчатника открывают и тканевые культуры растений, при которых популяций клеток, подвергаемой мутагенной обработке, по численности сравнима с бактериями и достигает величины 10^{10} : Целое растение выращивается затем из отдельной клетки. Понятно, что клетки в такой культуре представляют хороший материал манипуляции по генной инженерии.

Широкое применение для выведения новых сортов хлопчатника получили в последнее время методы искусственного вызывания мутаций. Такими факторами воздействия на семена, проростки, пальцы и другие органы растений в лабораторных условиях стали ионизирующие излучения, химические соединения отдельных классов, импульсный концентрированный солнечный свет и так далее.

Новые сорта хлопчатника можно создавать и иначе, без гибридизации – путем прямого отбора наиболее подходящих экземпляров, появившихся после обработки мутагенами.

THE ROLE OF GENETICS IN COTTON SELECTION

At present time modern genetics selection uses experimental and natural mutagenesis, polyploidia, genetically regulated heterosis, intraspecific crossing, linear selection, population genetics, linear selection, population genetics, managing chromosomes inheritance, remote hybridization and other methods.

Taking into consideration the environment factors, genetics is able to interfere into chemical structure of gene, achieve necessary changes of genes and chromosomes finding a new solution of source material. New high-yielding sorts of cotton can be achieved by means of strict selection and necessary crossing.

As it was already mentioned above new basis for cotton selection have been worked out by modern fundamental researches. Genetic engineering that was established in the womb of molecular genetics has great perspectives: scientists are able now to introduce one gene into genomes of other organisms. Previously, it was almost impossible to reach such results by means of simple crossing of remote forms. These forms either did not mix with each other, or did not give fertile posterity. Now it is possible to introduce any gene of any organic form, even chemically synthesized gene, into genome of selected cell.

Tissue culture plants with 10^{10} cell population give good possibilities for cell engineering manipulations.

At present time methods of artificial provocation of mutation such as ionizing radiation, chemical combination of different types, impulse concentrated sunlight and other methods used in laboratory conditions for influencing seeds, sprouts, pollen, etc. are widely used in rising new sorts of cotton.

New sorts of cotton may be created without hybridization by means of direct selection of the most suitable samples, that appear after mutagen treatment.

A.Ýa.Berdiýew, A.H.Döwletowa, G.Mamedowa

**GÜNORTA - GÜNBATAR TÜRKMENISTANYŇ ÝOKARKY ÝURA
WE AŞAKY MEL DÖWRÜNIŇ STRATIGRAFIÝASYNA GOŞUNDY**

Garaşsyz Türkmenistan döwletimiz öz Garaşsyzlygyny alan gününden başlap, ýerasty we ýerüsti baýlyklaryna eýeçilik gözi bilen garap, rejeli peýdalanmak maksady bilen 2020-nji ýyla çenli nebit-gaz maksatnamasyny işläp düzdi. Şol maksatnama laýyklykda Günbatar Türkmenistanda gelejegi uly bolan nebit-gazly ýataklary açmak üçin Gyzyletrek, Ajyýap, Kükürtlije, Çaloýuk, Däneata ýaly birnäçe meýdançalarda çuň buraw işleri güýçli depginde alnyp barylýar.

Häzirkä döwürde Türkmenistanyň günorta-günbatar sebitleriniň geologiýa-gözleg işlerini geçirmekte gelejegi uly bolanlygy sebäpli, köp sanly hünärmenleriň, ylmy işgärleriň ünsüni özüne çekýär. Ýokarda agzalan meýdançalaryň buraw guýularyndan çykarylan dag jynslarynda (kernlerde) litologiki, paleontologiki, stratigrafiki barlag işlerini geçirmek üçin birnäçe nusgalyk daşlary ýygnaýdy. Käbir mertebeleriň (ýaruslaryň) litologiki, stratigrafiki araçäkleri kesgitlendi we sebitara deňeşdirme işleriniň netijesinde geçirilen barlaglardan soň bu dag jynslarynyň deňeşdirme ýaýy kesgitlenildi.

Gyzyletrek nebitgaz gözleg meýdançasý Günorta-Günbatar Türkmenistanyň Aladag - Messerian sebitiniň günortasynda ýerleşendir. Mezozoý çökündileriniň geologiki gurluşyny öwrenmek maksady bilen çuňlugy 4700m bolan 2-nji buraw guýusy gazyldy. Mikrofauna we palinologiýa (ösümlüklerin galyndysy) barlaglaryny geçirmek üçin 3508-4700m aralykdan 9 sany nusgalyk dag daşlary gelip gowuşdy.

Geçirilen barlaglaryň netijesinde gelip gowşan dag jynslarynyň 2-sinde foraminiferler, 6-da bolsa sporalar we tozanjyklar tapyldy we bu dag jynslarynyň deňeşdirme ýaşlary kesgitlenildi.

**Gyzyletrek meýdançasynyň 2-nji buraw guýusynyň
ýokarky ýura we aşaky hek döwrüniň stratigrafiki bölünişi**

Mertebeler	3 u ň l u g y		Galyňlygy metr hasabynda
	yokarky belliği (metr hasabynda)	Aşaky belliği (metr hasabynda)	
Apt	-	3910	
Barrem	3910	4360	450
Goteriw	4360	4535	175
Berrias-walanzin	4535	4660	125
Kimeridž-titon	4660	4700	40 metrden az dđl
Dьəbi	-	4700	

Dag jynslarynyň bio-litostatigrafiki ýazgysy aşakdan ýokarlygyna geçirildi.

Yokarky ýura (J₃)

Kimeridž - titon mertebesi (J₃ km-t)

Nusga 9 (4692-4700m) garamtyl çal, gara reňkli, dykyz hek daşlaryndan düzülen. Bu nusgalykda mikrofaunalar (foraminiferler) gabat gelmedi. Hili boýunça ýaramaz saklanan sporalardan: Tripartina variabilis Mal., Piceae sp., Pinus sp., Cyathidites minor Couper tapyldy.

Bu nusgalygyň deneşdirme geologiki ýaşy Däneata meýdançasynyň 1-nji buraw guýusynyň maglumatlary bilen deňeşdirilende (O.Uzakow, 1975) kimeridž-titon mertebesine gabat gelýär.

Nusga 8 (4666-4670m) garamtyl çal, gara reňkli, gaty, dykyz hek daşlaryndan düzülen. Bu nusgalykdan foraminiferler tapylmady. Hili boýunça ýaramaz, seýrek duş gelen sporalardan: Podocarpus sp., Ginkgocycadophytus sp., Vitreisporites sp., Pinus sp., Piceae sp. 9-njy we 8-nji nusgalyk dag jynslaryndan tapylan sporalary we tozanjyklar öň Mangyşlagyň we Günbatar Türkmenistanyň giçki ýura döwrüniň nebit gazly çökündileriniň düzüminden tapylan (К.В.Виноградова, 1977). Bu nusgalygyň deneşdirme ýaşy Däneata-1 buraw guýusynyň stratigrafiki maglumatlary bilen deňeşdirilende ýokarky ýura döwrüniň kimeridž-titon mertebesine gabat gelýär.

Bu ýerde kimeridž-titon mertebesiniň çökündileriniň galyňlygy 40 m.

Gyzyletrek meýdançasynyň 2-nji buraw guýusynyň ýokarky ýura we aşaky mel döwrüniň kese-kesiginiň häsiýetnamasy

3 uňluga (metr hasabynda)	Dag jynslarynyň häsiýetnamasy	Tapylan gadymy faunalary we floralaryň toplumu
1.3508-3516	Garamtyl çal reňkli, orta gatylykdaky, toýun gatlakly, organiki galyndylaryc zy gabat gelmedi, duz kislotasy bilen tđs irleřmeđđ.	Gadymy organizmleriň galyndysy duř gelmedi.
2. 3782-3790	Garamtyl çal, gara reňkli toýun, kesegatlakly, gaty, duz kislotasy bilen tđs irleřmeđđ.	Spora we tozanjyklar toplumu: Podocarpus sp., Chlamydomonada sp., Baltisphaeridium sp., Cedripites parvisacea Foraminiferler: Haplophragmoides indericus (Mjatluk), Hedbergella hecchi Mjatluk.

Aşaky mel(K₁) döwri

Berrias – walanžin (K₁ b-v) mertebesi

Berrias-walanžin mertebesi 4535-4660 metr çuňlukda ýerleşendir. Bu mertebe düzümi boýunça garamtyl çal, gara reňkli hek daşlaşan toýundan düzülendir. Bu çökündileriň arasynda argillit gatklary hem gabat gelýär.

Nusga 7 (4633-4639m) garamtyl çal, gara reňkli hek daşly toýunlardan düzülip, öran dykyzdyr. Mikrofaunalar (foraminiferler) tapylmady. Sporalar we tozanjyklar toplumyndan: Ginkgocycadophytus sp., Ophioglossum sp., Podocarpus sp. duş gelýär. Sporalaryň we tozanjyklaryň bu görnüşleri öň Merkezi Garagumuň we gündogar Türkmenistanyň irki hek döwrüniň çökündilerinde tapylan (Ч.В.Махачева 1966). Bu nusgalyk dag jynslarynyň deňeşdirme geologiki ýaşy irki hek döwrüniň berrias-walanžin mertebesine gabat gelýär.

Nusga 6 (4544-4549) garamtyl çal, gara reňkli hek daşly, gaty toýunlardan düzülendir. Gadymy mikroorganizmleriň galyndylary gabat gelmedi.

Sporalar we tozanjyklar toplumyndan: Marattisporites scabratus Coup., Brachuphullum., Ophioglossum sp., Gleichenia sp., suwotulardan Anemia sp. tapylady. Sporalaryň we tozanjyklaryň bu görnüşleri öň Merkezi Garagumuň we gündogar Türkmenistanyň irki hek döwrüniň çökündilerinde tapylan (З.В. Махачева 1966). Bu nusgalyk dag jynslarynyň deňeşdirme geologiki ýaşy berrias-walanžin mertebesine gabat gelýär. Bu sebitde berrias-walanžin mertebesiniň çökündileriniň galyňlygy 125m.

Goteriw (K₁g) mertebesi

Goteriw mertebesiniň çökündileri 4360-4535 metr çuňlukda ýerleşip, gara reňkli toýunly hek daşlaryndan düzülendir. Ol tutuş bolup arasynda, argillit gatklary bardyr.

Nusga 5 (4420-4425m) gara reňkli, tutuş, toýunly hek daşlaryndan ybarat. Foraminiferler, spora-tozanjyklar toplumyndan hiç birisi hem gabat gelmedi. Bu nusgalyk dag jynsy goňsy sebitleriň (Däneata-2 meýdançasynyň) (O.Uzakow 1975) kernleri bilen deňeşdirilip we geologiya-geofiziki maglumatlara esaslanyp goteriw mertebesine degişli edildi.

Bu ýerde goteriw mertebeginiň çökündileriniň galyňlygy 175m

Barrem (K₁ br) mertebesi

Barrem mertebesiniň çökündileri 3910-4360m çuňlukda bolup, garamtyl çal reňkli, gaty toýunsow hek daşlaryndan düzülendir. Bu çökündileriň arasynda argillit we cägesow hek daşly gatlaýyklar hem gabat gelyär.

Nusga 4 (4252-4258m) garamtyl çal, gara reňkli, gaty toýunsow hek daşlaryndan düzülendir. Mikroorganizmleriň galyndylary duş gelmedi. Spora we tozanjyklaryň toplumyndan: *Pinus* sp., *Podocarpus* sp., *Selaginella* sp. *Vitreisporites* sp., *Leptolepidites verrucatus* Couper seýrek ýagdaýda tapyldy. Sporalaryň we tozanjyklaryň bu görnüşleri ön Merkezi Garagumuň we gündogar Türkmenistanyň irki hek döwrüniň çökündilerinde tapylan (Ч.В.Махачева 1966). Bu dag jynslarynyň deňeşdirme geologiki ýaşy barrem mertebesine gabat gelyär.

Gyzyletrek meýdançasynnda barrem mertebesiniň çökündileriniň galyňlygy 450m

Apt (K₁a) mertebesi

Apt mertebesiniň çökündileri 3775-3910 m çuňlukda ýerleşip hek daşlaşan, toýunly, çäge gatyşykly alewrolitlerden düzülendir.

Nusga 3 (3888-3894m) çalyymtyl gara, gara reňkli, gaty toýunlardan düzülen. Sporalar we tozanjyklar tapylmady. Mikrofaunalardan foraminiferler: *Haplophragmoides indericus* (Mjatluk), *Hedbergella hechti* Mjatluk., *Trochammina* sp., gabat gelyär. Bu mikrofaunalar Russiya Federasiýasynyň Ural oblastyndaky aşaky Ural nebit-gaz meýdançasynyň 223-nji we Džambaý meýdançasynyň 50-nji buraw guýularyndan tapylyp, irki hek döwrüniň apt mertebesine degişli edilen.

Şu maglumatlara esaslanyp bu nusgalyk dag jynsny apt mertebesine degişli diyip hasaplaýarys.

Nusga 2 (3782-3790m) garamtyl çal, gara, gaty hek daşlaşan alewrolitlerden düzülen. Mikroorganizmlerden foraminiferler: *Haplophragmoides indericus* (Mjatluk), *Hedbergella hechti* Mjatluk, *Globigerina* sp.

Sporalardan we tozanjyklardan seýrek ýagdaýda *Podocarpus* sp.,

Chlamydophorella sp., *Battisphaeridium* sp., suw oty *Cedripites parvisacea* tapyldy. Bu organiki galyndylar hem ýokarda görkezilen (Е.В. МЯТЛЮК 1988.; К.В. Виноградова 1977) buraw guýularyndan tapylyp, apt mertebesine degişli edildi.

Nusga 1 (3508-3516m) garamtyl çal reňkli toýunlardan düzülen, orta dykyzlykda, kese gatlaqlardan ybarat. Bu nusgalykda kesgitläp bolmajak organizmleriň galyndylary tapyldy. Foraminiferleriň, spora we tozanjyklaryň hiç birisi hem tapylmady.

Ylmy-barlag
geologiya-guzleg
instituty

Kabul edilen wagty
2007-nji ýylyň
Alp Asrlan azy

ЕДЕБИЎАТ

1. **Антипцева Э.А.** Биостратиграфическое обоснование расчленения разрезов мезокайнозойских отложений в Западной Туркмении за 1990-1991 гг. (Отчет по материалам бурения) г. Н, 1991
2. **Виноградова К.В.** Стратиграфия и палинология юрских нефтегазоносных отложений Мангышлака и Западной Туркмении. М., Наука, 1977
3. **Мархасева З.В.** Стратиграфическое значение спор и пыльцы конца раннего и начала позднего мела для территории Центральных Каракумов и Восточной Туркмении. Автореф. дис. канд. геол. мин. наук. Ашхабад, 1966
4. **Мятлюк Е.В., Василенко В.П.** Атлас характерных фораминифер нижнемеловых отложений прикаспийской низменности, полуострова Мангышлак и Устюрта М.Недра, 1988
5. **Узаков О.** Биостратиграфические особенности мезо-кайнозойских отложений Юго-Западной Туркмении и Предкопетдагского прогиба. Отчет г., 1983

А.Я.Бердыев, А.Х.Довлетова, Г.Мамедова

К СТРАТИГРАФИИ ВЕРХНЕЮРСКИХ И НИЖНЕМЕЛОВЫХ ОТЛОЖЕНИЙ ЮГО-ЗАПАДНОЙ ТУРКМЕНИИ

Настоящая статья написана по результатам био-стратиграфических исследований кернового материала мезозойских отложений, полученного из площади бурения Балканского нефтегазоразведочного управления. Проведено визуальное литологическое описание данного материала и определение биофоссилий. Полученные данные обобщены с данными био-литостратиграфических изучений прошлых лет. Определен относительный возраст каждого образца.

В результате проведенных палеонтолого-стратиграфических исследований выполнены следующие работы:

1. Собран керновый материал в количестве 9 шт. в интервале 3508-4700м.
2. Проведено визуальное литологическое описание пород.
3. Приготовлены препараты и определены характерные виды фораминифер и споро-пыльцевых комплексов.

4. Составлена таблица стратиграфического расчленения ярусов верхней юры и нижнего мела.

Таким образом, в результате проведенных работ группой палеонтолого-стратиграфических исследований получен ценный фактический материал, позволивший достоверно установить относительный возраст кернового материала, вскрытого бурением Балканского нефтегазоразведочного управления.

Berdiyev A.Ya., Dovletova A.Kh., Mamedova G.

**TO THE STRATIGRAPHY OF THE UPPER JURASSIC
AND LOWER CRETACEOUS SEDIMENTS
OF SOUTH-WESTERN DEPOSITS OF TURKMENISTAN**

The article concerns the results of bio-stratigraphic researches of kern material of mezozoic sediments received on the area drilled by Balkan Oil and Gas Management. Visual litologic description of this material and definition of biophossils have been made. The data received was generalized with the previously obtained data of biolitostratigraphic researches. The relative age of each sample has been determined.

In the result of paleontology-stratigraphic researches the following activities have been carried out:

1. 9 pieces of kern material at the interval of 3508-4700m have been collected.
2. Visual litologic description of the rocks has been made.
3. Preparations and characteristic types of phoraminifers and spora-pollen complexes have been made and necessary materials prepared.
4. A table of stratigraphic division of the top yura and bottom chalk layers has been drawn.

Thus, a valuable material obtained in the result of paleontology- stratigraphic researches allowed to reveal the relative age of the kern material that was received during Balkan Oil and Gas Reconoring Management's works.

O. Amanowa

XIX ASYR NUSGAWY ŞAHYRLARYNYŇ (MOLLANEPES,
KEMINE, SEÝDI, ZELILI) ESERLERINDÄKI
DURNUKLY SÖZ DÜZÜMLERI HAKYNDÄ

Saparmyrat Türkmenbaşynyň Ruhnamasyndaky: “Türkmen asyrlarboýy diliniň, sazynyň hem döwre guramasynyň arassalygyny, özboluşlylygyny saklamagy başarypdyr” [1, 175] diýen setirleri XIX asyr nusgawy edebiýaty üçin hem mahsusdyr.

XIX asyr nusgawy şahyrlary – Mollanepesiň, Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň şygrylary halk köpçüligi tarapyndan gyzgyn garşylanypdyr, olaryň tas hemmesi diýen ýaly halk aýdymlaryna, belli-belli setirleri bolsa nakyllara, fraziologik birikmelere, atalar sözlerine öwrülip gidipdir. Bu zatlar XIX asyr nusgawy şahyrlarynyň halk döredijiliginiň dili, janly gepleşik bilen baglydygyny, dürli öwüşginli sözlere baýdygyny görkezýär. Bu ýagdaýy XIX asyr nusgawy edebiýatynyň dilinde ulanylan durnukly söz düzümleri arkaly hem yzarlamak mümkin.

Durnukly söz düzümleri erkin sözleriň esasynda ýüze çykýar. Haýsy-da bolsa bir erkin ulanylyp ýörlen söz göçme manyda ulanylyp, aýyklaýan sözi bilen bilelikde bir manyny aňlatmaga hyzmat edýär. XIX asyryň nusgawy edebiýatynda ulanylan durnukly söz düzümleri hem göçme manyda ulanylan sözleriň hasabyna hasyl bolýar hem-de aňladýan manysy boýunça 1-nji agzanyň (komponentiň) asyl manysyna laýyk gelýär.

XIX asyr nusgawy edebiýaty durnukly söz düzümlerine örän baýdyr. Bu bolsa Mollanepesiň, Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň şygrylarynyň leksik aýratynlyklygyny yzarlamaga esas berýär. Sebäbi durnukly söz düzümleri aýry-aýry sözleriň manylarynyň daralmagy, käbir sözleriň semantik aýrybaşgalaşmagy, sözleriň ulanylyş geriminiň tapawutlanmagy esasynda emele gelýär.

Nusgawy edebiýatyň dilinde adamyň daşky sypatyny suratlandyrmak üçin elipbiý belgilerini ulanmak ýörgünlidir. Gyzyň, söýgüliniň boýy elibe (B), бүкүлен bil bolsa dala (П) meňzedilýär:

Kaddym **dala döndi**, biller galmady [5, 136]

Zelili diýr, dar bu jaýlar,

Elip kaddym boldy ýaýlar [6, 30]

Ýokardaky setirlerde **dal** sözi **dönmek**, **bolmak** işlikleri bilen gelip, “bükülmek”, “güýçden gaçmak” manylaryny aňladýar.

“Ölmek” manysy birnäçe durnukly söz düzümleri arkaly aňladylýar:

Baş goýmak

Ömrüň ahyrynda, ýeriň teýinde,
Adamzat ajyzdyr, ýalňyz **baş goýar** [3, 37].

Gurban bolmak

Tapmadylar derdime agtaryban bir derman,
Bialaç toprakga girip, **boldum gurban**, farsyýa [4, 34].

Jan bermek

Il gün üçin şirin **janym bermäge**,
Urdum başym, şertden synmanam begler [5, 18].

Jandan geçmek

Gaýrat edip, şirin **jandan geçeli**,
Gylyçdan gyrmyzy ganlar seçeli [5, 21].

Jan tabşymak

Şu gün **tabşyrar** men amanat **janym** [4, 118].

Kepene girmek

Daşyň alyp durdy uluslar, iller,
Hoş galyň, **kepene girendir**, köňlüm [4, 118].

Bakyýa barmak

Segsenden soň, togsan ýaşa ýetende,
Panydan **bakyýa baran**, ganymat [5, 35].

Ýer goýnuna salmak

Musa gutulmady, ölümden gaçyp,
Gara **ýer goýnuna saldy-da** gitdi [5, 53].

Ýer astynda galmak

Ömrün satyn alsa Karun alardy,
Şol hem **ýer astynda galdy-da** gitdi [5, 52].

Durnukly söz düzümleriniň birinji agzasy (komponenti), köplenç, beden agzalaryny aňladýan sözlerden hasyl bolup, adamyň hal-ýagdaýyny, ýerine ýetirýän hereketini aňladýar:

Ýüz tapmak – “düşünmek”

Är öýüne geler, mylakat görse,
Ýüz tapmasa gelmez çagyrmak bilen [6, 47].

Göze görünmek – “ýetmek”

Göze görnen gyzy bolsa hantamadyr her ýeten [3, 13].

El götermek – “geçmek”

El göterip, her ýan böküp baraýşy,
Işige ýaplanyp, garap duraýşy [4, 53].

Sytgyň haka bagla, göwnüň imany,
Bir ýar gözle, egri ýardan **el göter** [3, 36].

Gulak goýmak – “diňlemek”

Men diýeýin sen, **gulak goý** byradar [6, 36].

Eblaga köp öwüt bermek hebesdir,
Birin tutmaz **gulak goýmak** biläni [6, 35].

Bagry eremek – “rehimdarlyk etmek”

Haramhor derwüşiniň **erimez bagry** [3, 26].

Ini bez bolmak – “bizar bolmak”

Meniň senden **inim bez-bez bolupdyr**

El göterdim indi, islemen seni [6, 88] .

Köňül etmek – “gaty görmek”

Köňül etme, byradar, men özümnden,

Erkim ýokdur, yşk alyp ygtyýarym [6, 98].

El bermek – “tutdurmak”

Owwal adamdan gaçma, gaçsaň asla **el berme** [4, 10] we ş.m.

Durnukly söz düzümleriniň 1-nji agzasy, tebigat hadysalaryny aňladýan sözlerden hasyl bolup, adamyň hal-ýagdaýyny görkezýär. Meselem,

Bulut bolmak (bulut boldy, kamar ýüzi – Seydi, 138 sah.) söz düzümi özüni gaýgy-gama basdyran adamyň ýüz-keşbini aňladýar. Aslynda, Aýyň, Günün ýüzüniň bulut bilen tutulanda howanyň garalýandygyny nazara almanynda hem, **bulut** sözünüň asly **bula** işliginden bolup, -t işlikden at ýasamakda iň öndümlü goşulmalaryň biridir. Meselem, **ýorgy+t, gur+t, öw+üt, geç+it** we ş.m. Türk dilinde **bolamak** sözi “atmosferany berk ýapmak” diýmekligi aňladýar. Hakas dilinde bolsa bulut sözünüň “duman” manysy bar. “Bulut bolmak” söz düzümi tebigy häsiýeti taýdan hem, dil nukdaýnazaryndan hem asyl manysyna gabat gelýär. Bu many häzirki zaman edebi dilimizde hem ulanylyşdan doly çykyp gitmändir. Häzirki günlerimizdäki “ýüzüni garaltmak”, “ýüzi gara ört bolmak” ýaly durnukly söz düzümleri hem şol Seydiniň şygrynda ulanylan “bulut bolmagy” bilen baglanyşykly bolmagy ahmal.

Sarysyna ýagyş degmek – söz düzüminde bolsa **ýagyş** sözi **degmek** işligi bilen gelip, “solmak” manysyny aňladýar: **Sarysyna ýagyş degen**, hiç galmandyr sarysy [3, 29].

Külünde oturmak – söz düzümi “ykmak” manysyny aňladýar:

Göreniň **külünde otyr**

Diýr: “Maňa ärim gyýk eder” [3, 31].

Çigildem köwlemek durnukly söz düzümi häzirki günlerimizde “üşemek” manysynda ulanylýar. Bu durnukly söz düzüminiň Keminäniň “Içmek” goşgusynda ulanylyşy aşakdaky ýalydyr:

Meniň **köwlän çigildemim**,

Töwrüzde kyrkdan aşdy [3, 20].

Keminäniň kyrk ýamaly içmegini göz önüne getirseň onda, şahyr **çigildem köwlemek** durnukly söz düzümini “üşemek” manysynda ulanypdyr diýmek mümkin. Emma goşgynyň ikinji setirindäki Töwriziň, kyrkyň näme üçin getirilendigini anyklaman, belli bir netijä gelmek kyn.

Seýdide **gaty sözlemek** durnukly söz düzümi “käýýemek” manysynda gelýär:

Bu gün bizlerge **katyg sözlärsen** [5, 138].

Gadymy türki sözlükde **qatiz** sözüniň “gazaply”, “ýowuz” manysy hasaba alnypdyr [2, 435].

Gaty sözlemek häzirki wagtda “gygyryp, çasly geplemegi (gaty gürlmek)” aňladyp, ol erkin söz düzümidir. Seýdiniň goşgularynda ulanylan **gaty sözlemek** durnukly söz düzüminde Gadymy türki sözlükdäki “gazaply” manysy saklanypdyr.

Aç sözi häzirki zaman türkmen dilinde “hiç zat iýmezlik zerarly ýüze çykýan ýagdaýy” aňladýar. Seýdide bu söz **etmek** işligi bilen gelip, “zar bolmak” manysyny aňladýar:

Doýmady sizden gözüüm, bu gözlerim **aç etdiňiz** [5, 136].

Bu setirde **aç** sözi göçme manyda ulanylan hem bolsa, onuň **zar bolmak** bilen many taýdan baglanyşygy bardyr. Sebäbi **aç bolmagyň** aňyrsynda zar bolmak, zar bolmagyň aňyrsynda hem açlyk ýatyr.

XIX asyr nusgawy şahyrlaryň şygrylarynyň köpüsi ganatly söz düzümlerine (aforizmlere) öwürlip gidipdir. Ganatly söz düzümleri adamlaryň häli-şindi iş salşyp durýan zatlaryny – obýektiv hakykaty obrazly, gysga beýan edýän sözleri hasyl edýär:

Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin [4, 10].

Seniň eliň, meniň dilim hünäri

Nusga bolup galsyn, ilden-illere [3, 64].

Owal garyp bolup, soňra baýan är,

Iýmez, geýmez soň baýamak biläni [6, 35] we ş.m.

Durnukly söz düzümleri söz ulanylyşda berk ornaşýar hem-de uzak wagtlap ýaşaýar, özboluşlylygyny saklaýar. Hatda olary hasyl edýän sözlerde fonetik we grammatik üýtgeşmeler hem ýüze çykmaýar. Muny XIX asyryň nusgawy şahyrlarynyň dilinde ulanylan durnukly söz düzümleriniň şu günki günlerimizde ýörgünli ulanylýandygy hem subut edýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky
Ylym we tehnika baradaky öokary
geňeşiň Magtymguly adyndaky
Dil we edebîat instituty

Kabul edilen wagty
2007-nji ýylyň
Türkmenbaşy aýynyň 15-i

EDEBIÝAT

1. **Saparmyrat Türkmenbaşy.** Ruhnama. A., 2001
2. **Наделяев В.М., Насилов Д.М., Генишев Э.Р., Щербак А.М.** Древнетюркский словарь, Л., 1969
3. **Kemine.** Eserler. A., 1959.
4. **Mollanepes.** Lirika. A., 1973.
5. **Seýdi.** Saýlanan eserler. A., 1959.
6. **Zelili.** Eserler. Aşgabat, 1959.

О.Аманова

УСТОЙЧИВЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В СТИХАХ КЛАССИКОВ XIX ВЕКА – МОЛЛАНЕПЕСА, КЕМИНЕ, СЕЙДИ, ЗЕЛИЛИ

Классическая литература XIX века изобилует устойчивыми словосочетаниями, что предоставляет возможность проанализировать лексические особенности стихотворений Молланепеса, Сейди, Зелили, Кемине.

Компонентами устойчивых словосочетаний, встречающихся в произведениях поэтов-классиков XIX века в основном являются слова, обозначающие части тела, явления природы. Как правило, эти словосочетания означают состояние здоровья человека и его действия.

Устойчивые словосочетания прочно укоренились в речевом обиходе и в течение длительного времени сохраняют свое своеобразие. Слова, входящие в их структуру, не претерпели никаких фонетических или грамматических изменений. Устойчивые словосочетания, встречающиеся в произведениях поэтов-классиков XIX века, активно используются и в современном туркменском языке однако такие словосочетания как *gaty sözlemek*, *aç etmek*, использованные встречающиеся в стихотворениях Сейди, в настоящее время уже не употребляются.

O. Amanova

SET EXPRESSIONS IN POEMS OF CLASSICAL POETS OF THE XIX-th CENTURY MOLLANEPES, KEMINE, SEIDI, ZELILI

Set expressions appear on the base of free combinations.

Classical literature of the XIX-th century is rich in set expressions.

Thus, we can analyze the lexical peculiarities of the poems of Mollanepes, Seidi, Zelili, Kemine.

The components of set expressions used in the works of the poets of the XIX-th century, mainly are words designating parts of body, nature phenomena, etc.

Often such expressions designate health condition of persons their activity.

The long period of circulation of set expressions influenced their meaning; such set expressions as *gaty sözlemek*, *aç etmek* used in poems of Seidi, are not used in modern Turkmen language.

Set expressions have taken roots in speech keeping their originality for a long time. Words did not have any phonetic or grammatik changes. Set expressions, used by poets of the XIX-th century, are still functioning in modern Turkmen language.

N.Gajarow

**GARAGOÝUNLY WE AKGOÝUNLY DÖWLETLERI
OGUZ TÜRKMENLERINIŇ NESILLERI
TARAPYNDAN GURLAN DÖWLETLERDIR**

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň Döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňişleýin mejlisinde türkmen döwletlerini guran şöhratly ata-babalarymyzy unutmazlygy, taryhyň käbir pursatlarynda olaryň öz guran döwletlerinden gysga wagtda jyda düşmekligine sebäp bolan ýalňyşlyklaryň gaýtalamazlygyny nygtap, aýdan pikirlerine esaslanýan şu makalamyz ylym jemgyýetçiliginiň ünsüni çeker diýip tama edýäris. XIV asyryň ahrynda we XV asyryň bütün dowamynda Günorta Häzirbegjany we onuň bilen ýanaşyk ýurtlaryň bir bölegini öz içine alan Garagoýunly (1410-1469ý.) we Akgoýunly (1469-1502ý.) türkmen döwletleri ýaşap geçipdir. Ol döwletleriň düzümine türkmenlerden başga halklaryň we taýpalaryň wekilleri – kürtler, ermeniler, araplar, parsler we başgalar hem giripdir.

Bu ulke taryhda Ajam ady bilen belli bolup, onuň ilatynyň düzümi häli-şindi gaýtalanyp duran çapawulçylygyň netijesinde etniki taýdan durnuksyz bolupdyr. Syýasy, ykdysady we geografiki şertleriň täsiri astynda bu taýpalar birdenä bir döwlete birleşdiriler, birdenem aýry-aýry mülklere – begliklere dargapdyrlar.

Emele gelen döwletler köpsanly dagynyk taýpalary birleşdirip, olary daşarky duşmanlaryň howpundan gorap saklamaga ukyply güýçli taýpalaryň we tireleriň adyny göteripdirler. (10, s. 5)

Garagoýunly we Akgoýunly döwletleri giçki orta asyrlarda ýaşap geçen soňky türkmen döwletleridir.

Bu döwletleriň atlarynyň taryhy wakalaryň içinde häli-şindi gabat gelyändigine garamazdan, olaryň gadymy oguz-türkmen boýlary bilen baglanyşygy, öz döwrüniň syýasy wakalaryndaky orny, durmuş-ykdysady tertibi we aýratyn hem köne watanlary bolan Merkezi Aziýa bilen gatnaşyklary hakynda bilýän maglumatlarymyz örän çäklidir we birtaraplydyr.

Görnükli türk taryhçysy Faruk Sümer garagoýunly we akgoýunly taýpalarynyň atlarynyň gadymy wagtardan bäri goýun (goç) oňony bilen baglanyşykly dörändigini hakyndaky çaklamany öňe sürýär. (10, s. 13) Biziň pikirimizçe, bu hakykata has ýakyndyr, çünki goýun maly, ony bakmak we idetmek gadymy türkmen çarwa durmuşynyň we oňşugynyň esasy tetärigi bolup hyzmat edipdir.

Türkmenler goýun malyna gözden-dilden goraýan, al-arwahlary kowýan keramatly oňon (totem) hökmünde garapdyrlar. Türkmen awtory Ogulbaýram Kulyýewanyň ýazyşy ýaly, adam dag goçunyň goşa şahyny synlap, onda mukaddesligi duýýar we göwni rahatlanýar. Adamyň görejinden çykýan ruhy gujur (energiýa) goçbuýnuza siňýär. Şonuň üçin türkmenler mazar daşlarynyň ýüzüne goçuň ýa-da goç kellesiniň şekilini çekipdirler, öýleriniň gapysynyň üstünde agzybirligiň we abadançylygyň goragçysy bolan goç buýnuzyny goýupdyrlar. (5, c.138; 4, s 78)

Iň halal we sogaply gylyk-häsiýetler goýun malyna ýorlupdyr. Mysal üçin, türkmenlerde “Doklugy goýun götär, goýnuň hem garasy” diýen nakyl bar.

Garagoýunly we Akgoýunly türkmen uluslary Günbatar Aziýanyň topragyna haçan we nireden gelipdirler diýen soraga orta asyr taryhy çeşmeleriniň berýän jogaby bir-birine çapraz gelyän birnäçe toparlara bölünýär.

Eýran we osman taryhçylary tarapyndan öňe sürülen birinji çaklama laýyklykda bu iki garyndaş türkmen taýpalarynyň Günbatar Aziýada peýda bolmagy hulagu hökümdary Argun hanyň edara eden döwrüne degişlidir.

Sefewi şazadasy Sam mirzäniň adyna ýazylan tezkirede getirilýän ikinji bir rowaýata görä, akgoýunlylaryň ata-babalary heniz ysalam dinini kabul etmezden hem öň Oguz hanyň Eýran ýerlerini eýelemegi bilen baglanyşykly Diýarbakirde watan tutupdyrlar. (7, s. 295)

Emma bu wakalaryň garagoýunly we akgoýunly göçleri bilen hiç bir hili baglanyşygy ýokdur. Sebäbi bu ýerde biri-birinden bütinleý üzňe zamanalar hakynda gürrüň gidýär. Bu pikiriň, esasan, eýran taryhçylarynyň garaýyşlary bilen baglanyşykly ýüze çykandygyny we soňra osman awtorlarynyň hem eýran ýazgylaryndaky Oguzy Argun görnüşinde kabul etmek bilen bu meselede nätakyklyga ýol berendiklerini belläp geçmek gerek.

XVI asyryň hindi taryhçysy Ibrahim Harir özüniň “Tarih-i humaýun” diýen eserinde akgoýunlylar Häzirbegjan we Yrak ülkelerinde seljuklar döwründe ýaşapdyrlar we seljuk soltanlary olara Diýarbakiri, onuň töweregini ikta görnüşinde sowgat beripdirler diýip tassyklaýar.

Memluk taryhçylary Makrizi we Abul-Mahasin ben Taňryberdi akgoýunlylary Artyklaryň bir şahasy diýip hasaplaýarlar. Käbir arap awtorlary hat-da akgoýunlylary agalyk eden seljuklardan bolupdyr diýip çak edýärler.

Emma bu maglumatlara tankydy nazar bilen çemeleşmek zerurdyr, çünki mongol basybalýşlaryndan öňki döwürde Günbatar Aziýanyň taryhy bilen baglanyşykly wakalaryň içinde bu türkmen taýpalarynyň ady agzalmaýar.

Bu barada “Tarih-i turkmaniýe” atly kitabyň berýän maglumatlary dykgat berilmegine mynasypdyr. Şol kitabyň awtory Mahmud b. Abdullah-i Nişapurynyň ýazmagyna görä, garagoýunlylaryň takmynan 30 müň öýlüden ybarat uly bir toparý öz serdarlary Töre begiň (Töremiş) baştutanlygynda mongol goşunlarynyň zoruna hötde gelip bilmän, ilki Türküstandan Mawerannahra, soňra bolsa Horasan ýoly bilen ondanam günbatara çekilmäge mejbur bolupdyrlar we Erzurum we Diýarbakir etraplarynda mekan tutupdyrlar. (13, 123 s.) Bu taýpalar hiç wagt özleriniň ata-watanyndan jyda düşmeklerine sebäp bolan mongol-tatar leşgerleriniň önünde dyza çökmändirler we olara garşy üznüksiz uruşlar alyp barypdyrlar.

Eýsem, garagoýunlylaryň we akgoýunlylaryň asyl ýurdy nirede bolupdyr? Belli orta asyr alymy Döwletşa Samarkandy özüniň “Tazkirat uş-şuara” diýen eserinde garagoýunlylaryň köne ýurdunyň Türküstanýň demirgazyk ülkelerinde Gazigurt daglarynda ýerleşendigini habar berýär. Bu Gazigurt ýurdy Abul-Gazynyň türkmen rowaýatynda hem oguzlaryň iň köne mekany diýlip görkezilýär. Gazigurt diýip Garajyk (Kara-Tau) daglarynyň bir bölegine aýdylypdyr. (11, s.36) Garajyk Mukaddes Ruhnamada Oguz-ýabgu döwletiniň şäherleriniň sanawynda hem agzalyp geçilýär.

Şu maglumatlardan görnüşi ýaly, garagoýunlylaryň we akgoýunlylaryň Merkezi Aziýanyň sähralyklaryndan göçüp gelen çarwa taýpalar bolandyklary doly aýan bolýar. Ähli çarwalarda bolşy ýaly, olarda-da berk söweşeň tertip-düzgüniň hereket etmegi we az ähtimal hem bolsa ýylky etini iýmekleri we gymyz içmekleri olarda Türküstan dáp-dessurlarynyň has güýçli suratda saklanyp galandygyna şaýatlyk edýär.

Bu ýerde gürrüň garagoýunly emiri Gara Ýusubyň öz ogly Pir Pudagy soltan diýip yglan etmegi mynasybetli tutulan toý hakynda barýar.

Gara Ýusup 1411-nji ýylda Häzirbegjanyň atly adamlaryny we türkmen beglerini Töwrüze çagyryp, olaryň gatnaşmagynda öz ogly Pir Pudagy soltan diýip yglan edipdir. Pir Pudak Gara Ýusubyň Damask bendiliginde dünýä inmek bilen soltan Ahmet Jelairden ogullyk patasyny alypdyr. Şonuň üçin Gara Ýusup ony özüne garanda soltan tagtyna has mynasyp diýip hasap edipdir. Resmi kabul edişlikde Gara Ýusup ogluny altyn tagta çykaryp, onuň başyna soltan täjini geýdiripdir, biline altyn kemer guşapdyr, özi bolsa beýleki emirleriň hatarynda onuň gullugynda durupdyr. Täze soltanyň hatyrasyna birnäçe gün dowam eden uly toý tutulypdyr. Gara Ýusup oglunyň we öz adyndan ähli sorayan welaýatlarynda mis we kümüş pullar zikgeledipdir.

Tagt dabaralary 1412-nji ýylyň ýazynda Muş ýaýlagynda ýene-de dowam etdirilipdir. Uly dabara we baý sowgatlar bilen tutulan şol toýda mün goýun we ýüz ýylky soýlupdyr. Munuň özi türkmenleriň Günbatar Aziýa ýurtlaryna gelip ýylky etini iýen we gymyz içen ýeke-täk ýagdaýy hasap edilýär. Bu resim ata-babalaryň däplerine sarpa goýmak yrymy bilen baglanyşykly edilen bolmagy hem ähtimaldyr. (11, s. 90)

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda görkezilişi ýaly, Garagoýunly we Akgoýunly döwletleri oguz türkmenleriniň nesilleri tarapyndan gurulan döwletlerdir. Muňa Garagoýunly döwletiniň mysalynda doly göz ýetirmek bolýar. Bu döwleti Ýywa, Ýazyr, Düker, Owşar ýaly gadymy oguz boýlarynyň gös-gönu dowamaty bolan baranly, baharly, duharly, saadly, garamanly, hajly, baýramly, çekirli, bozdogan ýaly tükmen tireleri esaslandyrypdyrlar.

Ýokarda ady geçen “Tarih-i Turkmaniýýe” kitabynda beýan edilişi ýaly, garagoýunly göçlerine baştutanlyk eden Töre beg Gara Ýusubyň ýedi arka öňündäki babasy bolupdyr. Ol Oguz hanyň neberesinden hasaplanypdyr. (11, s. 36)

Eger-de Gara Ýusubyň 1420-nji ýylda aradan çykandygyny göz önünde tutsak we her arkanyň dowamlylygyny ortaça 30 ýyldan diýip hasap etsek, onda Töre begiň XIII asyryň başynda, Gündogar Türküstana mongol çozuşlarynyň başlanan döwründe ýaşan taryhy şahs bolandygy doly äşgär bolýar.

Garagoýunlylaryň iň meşhur patyşasy Jahanşa 1448-nji ýylda Osman döwletiniň ilçisi, görnükli taryhçy Şukrullahy Töwrüzde öz köşgünde kabul edipdir. Şukrullahyň

sözlerine görä, şol duşuşykda Jahañşanyň buýrugy boýunça bir galyň kitaby getirip ortada goýupdyrlar we ýaşuly mollany çagyrypdyrlar. Birnäçe alymlar şol kitap “Oguznama” bolupdyr diýip çak edýärler. Jahañşa kitaba salgylanmak bilen, mollanyň tassyklamagynda osman soltany Myrat II bilen Gara Ýusubyň garyndaşdyklaryny, osmanlaryň gaýadan, garagoýunlylaryň bolsa Deňiz hanyň nesillerinden (Igdir, Bükder, Ýiwe, Kynyk) gaýdýandyklaryny aýdypdyr. (9, 112 s.) Belli alym W. Minorskiý hem garagoýunlylara degişli bir hanjaryň ýüzüne çekilen simwoliki şekile düşündiriş bermek bilen, onuň ýywalaryň tagmasyna meňzeşdigini belläp geçýär.

1400-nji ýylda Hindistan ýörüşinden gaýdyp gelen emir Teýmir ýene-de Häzirbegjanda peýda bolýar we Garagoýunlylara garşy hüjüme taýýarlanylýp başlaýar. Bu habary eşidip, Gara Ýusup gabalmak howpundan gutulmak üçin osman soltany Ýyldyrym Baýazidiň ýurduna barýar we ondan pena sorayar. Ýyldyrym Baýazit Gara Ýusuby uly gadyr bilen garşy alypdyr we onuň harajatlaryny ödemek üçin “hass” ýa-da “arpalyk” hukugy esasynda Akşehirden gelýän maly (salgydy) kesgitläpdir (4, 78 s.).

Osman soltany tarapyndan Gara Ýusuba pena berilmegi Teýmiriň gonjuna gor guýupdyr we olaryň arasynda 1402-nji ýylda Ankaranyň eteginde bolup geçen gandöküşikli söweş üçin esasy bahana bolup hyzmat edipdir.

Teýmir 1401-nji ýylyň gýşynda Garabagda osman ilçilerini kabul eden wagtynda Gara Ýusuby musulmanlara hupbat berýän galtaman, haja barýanlary talaýan ýol ogrusy hökmünde günälapdir, osman soltanynyň ony jezalandyrmagyny, ýa-da elini aýagyny gandallap öz ýanyna ibermegini, ýa-da halys bolmasa ýurdundan kowup çykarmagyny talap edipdir. Şu sözleri ol soňra Ýyldyrym Baýazida ýazan hatlarynda hem gaýtalapdyr.

Ýyldyrym Baýazit, beýle işler şerigatyň düzgünlerine we adat däplerine ters gelýär, onsoňam Gara Ýusup meniň **ganybir garyndaşym** diýip bellemek bilen, çagataý hökümdarynyň talaplaryny ret edipdir (13, 17 s.).

Garagoýunly we Akgoýunly döwletleriniň taryhy boýunça iň ygtybarly çeşmeleriň biri hasaplanýan “Kitab-i Diýarbakriýe” (1470-nji ýylda tamamlanan) eseriniň awtory Abu Bekr-i Tihranynyň ýazmagyna görä, Akgoýunly döwletini esaslandyryjy, görnükli taryhy şahslaryň biri Gara Ýülük Osman beg maşgala şejeresi boýunça 52 arkadan Baýyndyr hana we Oguz hana baryp ýetýär. (3, s. 22)

Şeýlelikde, garagoýunly we akgoýunly ili gadymy oguzlaryň – türkmenleriň gös-göni nesilleri bolup çykyş edýärler.

Akgoýunlylaryň oguz – türkmen gelip çykyşlaryna (nisbasyna) güwä geçýän ýene bir degerli delil Yssambulyň Topkapu Saraýy muzeýinde saklanýan Uzyn Hasanyň ak reňkli baýdadydyr. Bu baýdagyň ýüzünde tugra şekilinde çekilen we içine “Soltan Hasan Bahadur” diýip ýazylan owadan baýyndyr tagmasy bardyr. (Bu baýdagyň suraty professor Ýe. Atagarryýew tarapyndan “Beýik Türkmenbaşy nesli” gazedinde çap edildi).

Türkmenleriň orta asyr taryhy barada köp ylmy işleri ýazan professor W.F. Minorskiý we Yrak türkmen alymy Ş. Sabyr hem akgoýunlylaryň tagmasynyň M. Kaşgarlynyň we Raşid ad-Diniň eserlerindäki Baýyndyrlaryň tagmasy bilen doly gabat gelýändigini belläp geçýärler.

Soňra Abu Bekr-i Tihrani öz sözünü dowam edip, Ezdi begiň ogly, Gara Ýülük Osmanyň üç arka öňündäki babasy Pälwan beg Kiçi Aziýa seljuk soltany Giýaseddin Keyhusrow üçünjiniň döwürdeşi bolup, Alynjak galasynda hökümdarlyk edipdir diýip tassyklaýar. Ol mongol goşunlaryna garşy üznüksiz uruşlar alyp barypdyr we bir müddet Günbatar Anadola çekilip, Germiýanly nesilşalygyndan bolan Alişir ogullary bilen birleşipdir, soňra ýene öz ülkesine dolanyp gelip, ol ýeriň görnükli emirleriniň biri bolup gulluk edipdir, hem-de Amid (Diýarbekir) şäherinde aradan çykydyr. Ýene-de şol awtoryň maglumatlaryna laýyklykda, Pälwan begden soň onuň ogly Tur Ali beg akgoýunly ulusyna baştutanlyk edipdir. Ol 30 müň adamdan ybarat uly goşun toplap, Kiçi Aziýanyň, Eýranyň we Siriýanyň serhet ýakalarynda ýerleşen mongol goşunlarynyň üstüne çozuşlar edip durupdyr. Tur Aly beg ýigit ýyllarynda Gazan hanyň Siriýa ýörüşine gatnaşypdyr. Şonuň üçin Siriýada akgoýunlylara turalylar hem diýilýär. (3, 26 s.)

Içerki agzalalyklaryň güýçlenmegi netijesinde, Hulagu döwletiniň gowşap başlamagy bilen syýasy sahnada özüniň berk söweşjeň tertibi, guramaçylygy bilen tapawutlanan garagoýunly we akgoýunly çarwa türkmen taýpalarynyň ähmiýeti güýçlenipdir. Bu iki taýpanyň harby-syýasy taýdan ýokary göterilmegi mongol gyrgynçylygynyň netijesinde bu ýurtlarda höküm süren elhenç tozgunçylygyň döwrüne gabat gelýär.

Özara jet bolan garagoýunly we akgoýunly toparlary Ilhanlar döwletiniň gowşamagy netijesinde emele gelen täze türk – mongol begliklerine – garagoýunlylar Häzirbegjanda we Bagdatda höküm süren Jelairlere, akgoýunlylar bolsa Mosulda we Diýarbekirde agalyk eden Sotaý emirligine gulluk edipdirler. Sotaý ogullarynyň özara uruşlarda asgynlyk edip Anadola çekilmegi bilen akgoýunlylar Mardinde edara edýän Artyklar bilen birleşip, Diýarbekirde ornaşypdyrlar (6, s. 154; 4, s. 160).

Mongol agalygynyň höküm süren ýyllarynda garagoýunlylaryň we akgoýunlylaryň ýaşan ýerleri Hulagu döwletiniň düzümine giripdir. Bu döwlet harby – dolandyryş taýdan ýarym özbaşdak begliklere çalyň edýän aýry-aýry eýalatlara (welaýatlara) bölünipdir. Şol eýalatlaryň biri hem Mosul, Mardin we Diýarbekir ýerlerini öz içine alan merkezi Mosul bolan Diýarbekir eýalatydyr. Ikinji eýalat bolsa merkezi Ahlat şäheri bolan Wan kölüniň töwereklerini öz içine alypdyr. Diýarbekir mongol tümeniniň (goşunynyň) aglaba köpçüligini oýrat (uýrat) tiresi düzüpdir.

1296-njy ýylda Mosul töwereginde gyslagda ýören oýratlar Gazan han bilen Baýdunyň arasynda tagt üstünde bolan dawalar zerarly merkezi döwletniň gowşamagyndan peýdalanyp, gapylykda, goňşy türkmen obalarynyň üstüne çozup, olary talapdyrlar we köpsanly mallaryny – dowarlaryny, sygyrlaryny, düýelerini we gatyrlaryny sürüp äkidipdirler. Birnäçe awtorlar şu türkmenler garagoýunlylar bolupdyr diýen çaklamany öňe sürýärler.

Gazan han hökümdar bolandan soň, oýratlara türkmenlerden alan mallaryny yzyna gaýtaryp bermeklerini buýrupdyr. Ýöne ol mallaryň köpüsi gazaply gelen gys zerarly gyrylypdyr we oýratlar mallary yzyna gaýtaryp bermek islemändirler. Olar türkmenleriň köpsanly şikaýatlary bilen baglanyşykly döwlet merkezinden gelen gullukçylaryň öňünde kyn ýagdaýa düşüpdirler. Oýratlar döwlet gullukçylaryndan we türkmenlerden bir topar adamlary öldürip, maşgalalary bilen bilelikde Memluk döwletiniň raýatlygyna geçmek üçin çaltlyk bilen Siriýa ugrapdyrlar. Şol wagt

Diýarbekir tümeniniň hökümdary Mulaý noýan ekeni. Mulaý noýan goşun toplaý, oýratlaryň yzyndan kowgy edip ýetipdir. Ýöne özara çaknyşykda ýeňilip olaryň Siriýa geçmeklerine päsgel berip bilmändir (11, s.123).

1312-nji ýylda Mulaý noýanyň ölmegi bilen Diýarbekiriň edarasy Sotaý noýana geçýär. Sotaý ölerden soň (1332ý.) onuň ogullarynyň we agtyklarynyň arasynda häkimiýet ugrunda aldym-berdimli göreş tutaşýar. Bu göreş, esasan, Sotaýyň ogly Hajy – Tugaý bilen Sotaýyň agtygy, Barymbaýyň ogly Ibrahim şanyň arasynda gidipdir. Hajy Tugaý Mosul we Erzurum taraplaryny, Ibrahim şa hem asyl Diýarbekir ýerlerini öz ellerinde saklapdyrlar.

Bu wakalaryň gynançly ýeri hem iki garyndaş türkmen taýpalary hem bu gan döküşikli çaknyşyklara çekilipdirler. Garagoýunlylar Hajy-Tugaýyň tarapynda, akgoýunlylar hem Ibrahim şanyň tarapynda söweş hereketlerine gatnaşypdyrlar (6, s. 15; 4, s.96).

Megerem bu wakalar iki türkmen ulusynyň arasyndaky “ebedi oňsuzlygy” (“adawat-i gadime”) has-da güýçlendiren bolmagy mümkindir.

Bu barlyşyksyz göreş sotaýlaryň we umuman mongollaryň syýasy kuwwatyny düýpli suratda opurypdyr we ahyrsoňunda 1350-nji ýylda Ibrahim şanyň ölümi bilen döwletiň gutarnykly synmagyna getiripdir.

Şol wagtdan başlap, bu etraplarda çarwa türkmen taýpalarynyň harby-syýasy täsiri güýçlenip ugraýar we ýene bir ep-esli müddetden olaryň döwletiniň berkarar bolmagy bilen öz beýany tapýar.

Ibrahim şa ölerden soň özüni onuň ýerine emir diýip ygylan eden Pir Muhammet başga bir harby serkerde Hüseyin beg tarapyndan öldürilýär. Taryhy çeşmeleriň görkezmegine görä, Hüseyin beg türkmen bolup, Akja Sakal lakamy bilen bellidir. Şondan bir ýyl geçenden soň, 1351-nji ýylda Hüseyin beg başga bir türkmen serdary Baýram Hoja tarapyndan tagtdan agdarylýar. Baýram Hoja garagoýunly taýpa serdarlarynyň ilkinji wekili hasap edilýär.

Az wagtdan Mosul Baýram Hojanyň eline geçýär we şäheri onuň adyndan dogany Berdi Hoja edara edip başlaýar.

1366-njy ýylda Baýram Hoja Mardini gabaýar we öz garşysyna çykan Artyklaryň güýçlerini derbi-dagyn edýär. Şu waka bilen baglanyşykly Artykly hökümdary Mälik Mansuryň ilçisi Jelair soltanynyň huzuryna Bagdada baryp, Baýram Hojanyň çapawulçylygy barada habar berýär we ony garagoýunlylara garşy ýöriş etmäge çagyýar. Soňky ýylyň baharynda Jelair soltany Weýs garagoýunlylar bilen ilkinji gezek çaknyşypdyr we olaryň arasynda gandöküşikli söweş bolup geçipdir. Şol söweşde Baýram Hoja ýeňilip, öz uluslary bilen söweş meýdanyndan gaçyp gitmäge mejbur bolupdyr. Soltan Weýs kowgy gurap, Muş jülgesinde onuň yzyndan ýetipdir we garagoýunlylary agyr talaňa we gyrgynçylyga sezewar edipdir. Şondan soň Baýram Hoja özüni soltan Weýsden elgarama ýagdaýda diýip ykrar etmäge mejbur bolupdyr (12, c.81). Muňa garamazdan ol 1371-nji ýylda ýene-de Mosuly gabapdyr. Bu gezek Baýram Hoja Hisn-Kaýfanyň we Mardiniň goşunlary we köpsanly kürt emirleri kömege gelipdir. Şol wagtdan başlap, tä garagoýunlylar döwleti synança olar Jeziräniň, Bidlisiň, Zirkiniň, Süleýmanyýanyň we beýleki şäherleriň kürt emirleri bilen ylalaşykda we ýakyn aragatnaşykda bolupdyrlar, hemişe daşky duşmanlara garşy bilelikde çykyş edipdirler.

Ondanam başga garagoýunly hökümdarlary aýry-aýry kürt emirleri bilen gyz hem alşyp-berşipdirler. Mysal üçin, garagoýunly hökümdary Gara Ýusup Damask tussaglygyndan boşap, Bidlise gelende, şol ýeriň emiri Şamsuddin ben Hajy Şarafa ýardam etmegini sorap ýüz tutupdyr we oňa gyzyny nikalap beripdir. Ol bolsa Pasin we Awnik etraplaryny Gara Ýusubyň ygtyýaryna beripdir.

1372-nji ýylda Baýram Hoja uzak wagt gabawdan soň Sinjar galasyny basyp alypdyr. Şol ýyl Jelair soltany Weýs ölýär. Onuň ornuna geçen Hüseyin kemakyl bolandygy üçin döwletiň işlerini onuň emirleriniň biri Adil Aga (Sary Adyl) öz eline alypdyr. Şeýle ýagdaýdan peýdalanylýp, Baýram Hoja çalt herekete geçipdir. Mosuldan başga-da ol Sürmeli, Ala-Kilise, Hoý, Nahiçewan we gaýry bir topar ýerleri öz mülküne birikdiripdir we Jelair soltanyna her ýylda tölemeli pajyny tölemesini bes edipdir. Garagoýunlylar Wan kölüniň ýakasyndaky özleriniň köne mülki bolan Erjiş şäherinden daşgary hem Erzınjan, Awnik, Eretna, Hasan-gala ýerlerini hem Eretna we Sotaý döwletlerinden alyp öz mülklerine birikdiripdirler (11, s.44).

Baýram Hoja 1380-nji ýylda aradan çykypdyr. Şeýlelikde, Baýram Hoja tükeniksiz dawalar zerarly öz içinden ýumrulup ugran mongol döwletiniň gowşamagyndan peýdalanylýp, garagoýunly güýçlerini birleşdiren we olary döwlet tertibi görnüşinde jebisleşdiren ilkinji türkmen begleriniň biridir. Emma onuň edara ediş tertibi entek doly derejede döwlet gurluşynyň şekiline geçip bilmändir we esasan, tirtaýpa birleşiginiň düzgünlerine daýanypdyr.

Baýram Hojanyň iki dogany bolup, olaryň biri ýokarda belläp geçişimiz ýaly, Mosuly edara eden Berdi Hojadyr, ikinjisine Mysyr Hoja diýipdirler. Emma olaryň hiç biri hem garagoýunly ulusyna baştutanlyk etmändir we taryhy çeşmelerde ikinji derejeli şahslar hökmünde seýrek agzalýar. Ilkinji garagoýunly begleriniň adynyň gapdalyna “hoja” sözüniň goşulmagy könedan gelýän däpleriň täsiri bilen baglanyşykly bolmagy ähtimaldyr.

Baýram Hojadan soň garagoýunly ulusynyň baştutanlygyna Nasir ad-Din Gara Muhammet (1380-1389ý.) geçýär. Gara Muhammediň edara eden ýyllarynda garagoýunlylar öz ýagdaýyny ep-esli pugtalandyrypdyrlar we goňşy welaýatlara täsirlerini artdyrypdyrlar. Bu hakda olaryň Jelair soltanlarynyň içerki işlerine gatyşyp ugramaklary şaýatlyk edýär. Haçanda, 1382-nji ýylda soltan Weýsiň ogullarynyň arasynda tagt ugrundan dawa tutaşanda, Gara Muhammet soltan Ahmediniň tarapynda çykyş edýär we açyk meýdan söweşinde onuň bäsdeşleriniň güýçlerini Nahiçewanyň ýanynda derbi-dagyn edýär. Özem garagoýunly hökümdary soltan Ahmediniň önünde şeýle şert goýýar, ýagny garagoýunlylar soltan goşunlary gatnaşmazdan diňe öz güýçleri bilen söweşmeli we eger ýeňiş gazanan halatlarynda harby olja doly suratda olaryň eline geçmeli. Soltan Ahmet bu teklipe bilen razylaşmaga we söweş gidip duran halaty bir gapdala çekilip, syn edip durmaklyga mejbur bolýar. Şol söweşde garagoýunlylar ýokary harby ussatlyk görkezip, ajaýyp ýeňiş gazanýarlar we olaryň eline baý olja düşýär. Bu ýeňiş garagoýunlylaryň harby kuwwatyny we syýasy abraýyny üzüň-kesil ýokary göterýär we şondan soň olaryň goňşy welaýatlara täsiri güýçlenip ugraýar (8, s. 297).

EDEBIËAT

1. **Türkmenistanyň Prezidenti Berdimuhamedow G.** Ata Watanyň we halkymyzyň bähbitleriniň goragynda. A. 2007
2. **Abu Bekr-i Tihrazy.** Kitab-y Diýarbakriýe. Akguýunlylar taryhy. A., 2005 ý. TI.
3. **Ahmet Gündüz.** Türkmen ýurdu Kyrşehir Karaçorum-2006
4. **Агажанов С.Г.** Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. А., 1969
5. **Bertold Spuler.** Iran Mogollary. Siýaset, idare ve költür. Ilhanlilar devri. 1220-1350. Ankara 1987 ý.
6. **Islam Ansiklopedisi.** I cilt. Istanbul 2002
7. **Islam Ansiklopedisi.** VI cilt. Istanbul 2002
8. **Курбанов Г.** Персоязычное литературное наследие туркмен в XIV-XV вв. А., 1990
9. **Minorskiý V.** The klan of the qara-qoyunlu rulers. Istanbul, 1953
10. **Sümer Faruk.** Karakoýunlular. Ankara, 1967
11. **Шараф-Хан.** Бидлиси Шараф-наме. Т II. М., 1969
12. **Yılmaz T.** Öztuna. Ankara muharebesi. Istanbul, 1946
13. **Ekäýew O.** Şöhraty synmadyk döwlet // Garagum 2004 № 10.

Н. Гаджаров

ОГУЗО-ТУРКМЕНСКИЕ КОРНИ ГОСУДАРСТВ КАРА-КОЮНЛЫ И АК-КОЮНЛЫ

В XV веке на территории южного Азербайджана и сопредельных с ним стран правили туркменские государства Кара-коюнлы (1410-1469 г.г.) и Ак-коюнлы (1469-1502 г.г.), в состав которых кроме туркмен вошли и другие народности и племена. Эта территория, известная в истории под названием Аджам, всегда отличалась неустойчивостью этнического состава в силу нашествий иноземных захватчиков и передвижения кочевых племен.

Под влиянием нередких политических потрясений и географических изменений, обитавшие в той местности многочисленные племена то объединялись в федерацию, то распадались на мелкие княжества. Лидерство в федерации принадлежала господствовавшей фамилии одного из племен, отличавшихся своей силой и способностью защищать федерацию от внешней угрозы.

В домонгольский период название племен *кара-коюнлы* и *ак-коюнлы* в пределах Западной Азии не встречается, хотя к этому времени здесь уже сформировался мощный пласт огузо-туркменского этнического компонента, попавшего сюда вследствие сельджукских походов и их последствий.

В годы монгольского нашествия эти страны переживали сильный упадок. Несмотря на это туркмены оказали монголам упорное сопротивление; однако, не выдержав натиска последних, были вынуждены отступить вглубь Малой Азии. Вероятно, названия *кара-коюнлы* и *ак-коюнлы* оставались неизвестными до тех пор, пока их правящие кланы не объединили вокруг себя другие племена. Правители *кара-коюнлы* именовались *барани* или *бахарлы*, в то время, как *ак-коюнлы* *баяндыр*.

Как об этом свидетельствует название двух туркменских племен, *кара-коюнлы* и *ак-коюнлы* с давних времен были связаны с тотемом *кон*, *хон-коюн*, то есть барана и не покинули его после принятия ислама и даже после переселения на новую родину – Западную Азию.

Таким образом, *кара-коюнлы* и *ак-коюнлы*, будучи составной частью огузо-туркменского объединения, являются их потомками, проживавшими не только в Южном Азербайджане, но и во многих районах Малой Азии, Армении, Ирана, Ирака и Сирии.

N.Gajarov

OGUZ-TURKMEN ROOTS OF KARA-KOYUNLY AND AK-KOYUNLY STATES

The XV-th century was the period when two Turkmen tribes-Kara-koyunly (1410-1469) and Ak-koyunly (1469-1502) established their states on the territory of South Azerbaijan and neighbouring countries. This territory, known as Ajam, had unsteady ethnic structure, changeable due to invasions and nomads' migration.

Numerous tribes, inhabiting on this territory, sometimes united into federation and sometimes disintegrated into small principalities under the influence of seldom staggering events in political life and geographical changes. Thus, only that tribe could be the leader in this federation which was able to defend its state.

Though a large Oguz-Turkmen ethnic component prevailed in Western Asia already before Mongol invasion in the result of Seljuk campaigns, the names of Kara-koyunly and Ak-koyunly tribes still remained unknown at that time. Turkmen showed resistance to Mongols though their states were on decline at the period of Mongols invasion. Under the impact of Mongols they retreated far into the territory of Asia Minor.

It is supposed, that the names of Kara-koyunly and Ak-koyunly became famous after they amalgamated with other tribes. The governors of Kara-koyunly were known as *barani*, either *baharly*, and ak-koyunly as *bayandyr*.

From the early past the Kara-koyunly and Ak-koyunly tribes worshipped *kon*, *hon-koyun*, that is ram, their totem, and were true to this totem wherever they migrated.

Thus, Kara-koyunly and Ak-koyunly were off-springs of Oguz-Turkmens amalgamation. They inhabited not only in South Asia but also in many regions of Asia Minor, Armenia, Iran, Iran and in Syberia.

S. Aşyrowa

**“GORKUT ATA” DESSANYNDA GORKUT
ATANYŇ KEŞBINDÄKI MILLILIK**

Beýleki milletlerde bolşy ýaly, türkmen halkynyň hem özüne mahsus bolan, halkyň buýsanjyna öwrülen milli hem ruhy gymmatlyklary, medeni baýlyklary, dāp-dessurlary ösüp, kāmilleşip, asyrlaryň synaglaryndan geçip şu güne gelipdir. Taryhy eýýamlarda taplanyp, umumyadamzat gymmatlyklarynyň arasynda mynasyp orun alan milletiň bu baýlygyny, gymmatly aýratynlyklaryny aýap saklamak, täze bir öwüşgin bermek bolsa, nesilleriň paýyna düşüpdür. Şeýle jogapkçiligi, buýsanjy, Watana bolan beýik söýgüni nygtap, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow her bir çykyşynda milli bāhbitlerimizi beýan edip, halkyň süňňüne siňen gymmatlyklary mundan beýläk-de ösdürmekde, ileri tutulýan ugurlary kesgitleýär. Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda Täze Galkynyşlar eýýamynda her ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 1-ine Ýaşulularyň halkara gününüň belenilmegi, ýurdumyzda ýaşuly nesle goýulýan bimöçber hormatyň nyşanydyr. Ýaşululary sylamak, özüňden ula hormat goýmak türkmen halkynyň milli aýratynlygy, milli ruhy kökleri bolup durýar. Nusgawy edebiýatymyzyň eserlerinde şol milliligiň, türkmen ýaşulusyna goýulýan sylag-hormatyň kökleriniň öz gözbaşyny has gadymdan alyp gaýdandygyna göz ýetirmek bolýar. Dünýä medeniýetiniň altyn hazynasyna giren “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” ýaly ajaýyp eserlerimizde şol millilik Oguz han, Gorkut ata, Jygalybeg ýaly, türkmen gojalarynyň keşbinde ýüze çykarylýar.

Türkmen edebiýatynyň nusgawy eserlerine öwrülen “Gorkut ata” kitaby hem türkmen halkynyň gadymy edebi mirasynyň dürdänelerini özünde jemleýär, onda türkmeniň milli ruhy hakynda gürrüň edilýär.

Туркмен halk dıredijiligindđki “Gorkut ata”, “Ддде Gorkut kitaby” эа-да “Kitaby ддде Gorkut” kitaplary Oguz iliniň akylдары, mugallymy Gorkut ata bilen berk baglаныşykдыр. Kitaplarda Gorkut atаныň keşbi боýдан-баşa hereket edýär. Her боý Gorkut atаныň пāhimli sözleri, öwüt-ündewi bilen başланýар. Şeýle-de дана goja il-ulusy bir саçаgyň başyna jemläp, öwüt-ündewler edipdir, ýаgşysyny-ýamanyny deň paýлашырдыр. Halky, il-güni bilen baglаныşykly her bir çылырымлы meselāni akylly-баşлы çözүpdür.

Halk döredijiliginde, ylmy işlerdedir makalalarda keramatly goja Hydyr ata kimin oguz iliniň ýagşysyny ýaýyp, ýamanyny ýazgarýan, ynsanlara bagt paýlaýan edebi keşp hökmünde görkezilýär. Oňa halkyň ynamy örän güýçli bolupdyr. Parasatly goja her bir çylşyrymly meseleden akyllý-başly baş çykarmagy başarýan, il-ulusy bir saçagyň başyna jemleýän, Watanyň ykbaly bilen baglanyşykly göreşlerde türkmen ýigitlerini ruhlandyrýan türkmen kethudasydyr:

”Gorkut ata oguz kowmunyň müşgilini aňsat ederdi. Herne iş bolsa, Gorkut ata tanyşmaýança, işlemezlerdi. Her ne ki buýursa, kabul ederlerdi. Sözün tutup, tamam ederlerdi ” (4,9 s).

Halkyň bähbidini öz bähbidinden ileri tutan, dana Gorkut ata haramylyk, göriplik, husytlyk, men-menlik, gedemlik, açgözlük, sabyrсыzlyk ýaly ýaramaz häsiýetleri berk ýazgarypdyr. Külli oguz ilini agzybirlige, jebislige çagyrypdyr. Tersine, agzalalygyň uly betbagtlyga, dagynyklyga eltýändigini dana Gorkut “Gorkut ata” kitabynda “Içoguz Daşoguz asy bolup, Beýrek öldügi” boýunda şeýle tymsala salýar. Atamyz Oguz han türkmeden galan däbe görä, Oguz serdarlary, begleri, hanlary ýylda bir gezek öýüni taladar ekenler. Handy begler diňe aýalynyň elinden tutup, öýünden çykyp gidýärler. Şol döp boýunça Oguz ýigitleri Gazan begiň öýüni talamaga barýarlar. Döp berjaý edilýärkä, içoguz begleri çagyrylyp, daşoguz begleri çagyrylman galýar. Şeýlelikde, Salyr Gazan bilen Daşoguz begleriniň serdary Oraz begiň arasyn-da agzalalyk düşýär. Ara düşen tow Gazan begiň ýakyn geňeşdary Beýrek begiň we Salyr Gazanyň daýysy, daşoguz begleriniň serdary Orazyň ölümi bilen gutarýar. Şol agzalalygyň netijesinde turan gozgalany ýatyryp, Gorkut ata sazyn çalyyp, il-güne, neberelerine agzybirligi şeýle pent edýär:

Hany diýdigim beg erenler,
Dünýä meniň diýenler,
Ajala aldy, ýer gizledi,
Pany dünýä kime galdy,
Gelimli-gidimli dünýä,
Soň uýy ölümlü dünýä,
El-akybet uzyn ýaşyň,
Uýy ölüm, ahyry aýralyk (4, 201 s).

Şu timsaldan görnüşi ýaly, ol türkmeniň öňden gelýän ýol-ýodasyny Oguz eýýamyna Oguz eýýamyndaky şowsuz işleriň, nogsanlyklaryň syrly öwürmelerini, çözgütlerini milli öwüşginde soňky nesillere sargyt, wesýet hökmünde geçirýär. Has takygy ata-babalarymyzyň “Agzybire-Taňrybir, agzalany gaňrybir”, “Altynyň agzy bir bolsa, asmandakyny alar” diýen nakyllara öwürülen, gadymyýetden gelýän gymmatly düşüňjani, many-mazmuna ýugrulan pikiriň elýetmezdigini ýene bir

gezek tekrarlaşar. Mukaddes Ruhnamada hem: “Oguz han Türkmeden, Gorkut atadan, Görogludan, Magtymguly atamyzdan bize türkmen ýoluny mukaddes tutmak wesýeti, türkmen milletiniň jebisligi, bitewiligi barada ençeme öwüt-ündewler galypdyr. Ol öwüt-ündewlere gulak assaň, milletiňe buýsanç, guwanç duýgusy kalbyňa dolýar” (1,165 s) diýen jümlelerde Gorkut atany külli Oguz ilini agzybir saklan ýaşulynyň keşbinde görmek bolýar. Türkmen men-menlik edýäni halamandyr. Men-menligiň adamzadyň başyna salýan oýunlaryny parasatly goja Gorkut ata öz neberelerine şeýle timsala salyp gidipdir.

Dessanyň “Däli Domrul” boýunda doklukdan, meslikden donuna sygman ýören Däli Domrul men-menlik satyp, özi bilen güýç synanyşar ýaly adam gözleýär. Men-menlik zerarly hetden aşan Däli Domrul Ezraýyl bilen güýç synanyşmagy ýüregine düwýär. Däli Domrulyň bu islegini aňan ölüm perişdesi tutluşyga girýär. Ezraýyl bilen darkaş gurup, howy basylan Däli Domrul toba kylyp, aman dileýär:

Mere, Ezraýyl aman,

Taňrynyň birligine ýokdur güman,

Men seni beýle bilmez idim,

Ogurlaýyn jan aldygyň duýmaz idim (4, 109 s).

Bu timsalda öňe sürülýän pikir, türkmen mahsus bolan pespällikden daş düşmezligiň ündewidir. Däli Domrulyň men-menlikden saplanyp, toba etmeginde birtarapdan, milli häsiýetiň aýdyň ýüze çykması bolsa, ikinji tarapdan, batyrlygyň, göçgünliligiň, “däliligiň” hem çäkden çykmalý dälidigini ýatladýar. Bu keşp, häsiýet näçe asyrdan soň Göroglunyň sypatynda-da milli öwüşgin alýar.

Gorkut ata diňe bir taryhy şahs, türkmeniň kethudasy hökmünde tanalman, dili dogaly, dilegi kabul bolýan, hakdan içen hakaýyl, keramatly ýaşuly bolupdyr. Bu barada Mukaddes Ruhnamada: “Oguz han, Gorkut ata, Mäne baba, Magtymguly ýaly adamlaryň ýoldaşly bolandygyny halkymyz ykrar edýär” (1,197 s) diýilýär.

Gorkut ata ýurtda handyr soltanlary saýlamaklyga hem ýolbaşçylyk edipdir. Dana gojanyň maslahaty bilen saýlanan patyşalar her bir işde Gorkut atanyň pähimlerine eýeripdir: “Kaýy Gara Hojanyň ogly Gorkut Ata, Salur Enkeş Hoja we iwe Şaban (Şaýan) Hoja başlyk barça oguz ili ýygylyp, kaýy halkyndan Ynal Ýawyny patyşa göterdiler. Weziri Gorkut Ata erdi. Gorkut Ata her nemesse tiýse, Ynal Ýawy anyň sözünden çykmaz erdi” (3, 37 sah).

“Uly bolmasa, ulama bar”, “Edebiň ýagşysy ulyny syla” diýen pähimlere eýerýän türkmen, çagalaryna mynasyp at dakmagy hem Gorkut ata ynanyrdylar. “Gorkut ata” kitabynda “Dirse han ogly Bugaç han” boýunda Dirse hanyň on bäş ýaşly ogly öküzi bilen söweşip bugany ýeňýär. Bu ýagdaýa geň galan oguz begleri Gorkut atany çagyryrlar: “Oglan pyçagyna el urdy. Buganyň başyny kesdi.

Oguz begleri gelip, oglan ыстэне эугнак boldular. “Тдсин” diədiler. Дддем Gorkut gelsin, bu oglana at goəsun, эаны bile alyp babasyna barsyn. Babasyndan oglana beglik istesin, tagt alybrsin diədiler” (4,19 s).

Il içinde adyňy ýagşylykda galdyrmak, bize Oguz han döwründen galan dăp-dessurdyr. Bu dessury, dana, akyldar Gorkut atadan üzňe göz öňüne getirip bolmaýar. Sebäbi bu däbi onuň ebedileşdirişi ýaly, şu günem türkmen çagasyna at dakmakda-da şol däbe, ырма еуерэдг.

Gudaçylyga gitmekde, toý-baýrama beýemçilik etmekde hem Gorkut ata maslahat salnypdyr. Gorkut ata Oguz beglerinden bolan Baýbüriäniň ogy Bamsy Beýrek üçin Baýbijäniň gyzy Banuçiçege gudaçylyga barýar. Ýöne, gyzyň Däli Garçar diýen gardaşy gudaçylyga baranyň öňünde gaty kyn şertler goýardy. Galyň oguz begleri maslahat salyp, Dädem Gorkudy gudaçylyga gönderýärler. Dana Gorkudyň pähim-paýhasy bilen gyzy Bamsy Beýrege alyp berýärler. Gyzyň gardaşynyň şeýle şertleri goýmagy ýöne ýerden dăldi. Ol şeýle kyn şertlere, synaglara döz gelen adamyň maşgalany abat saklamak üçin ahli kynçylyklary ýeňip geçjekdigini bilýärdi. Agzybir, binýady berkden gurlan maşgala türkmeniň milliliginiň bir alamatydyr. Sebäbi, abat maşgala agzybir, abraýly döwletiň hamyrmaýasydyr. Üns berip, pikir öwürseň, gudaçylyga barmak, agyr-agyr şertler goýlup, salgytlar salynmak bu jogapkärli, wajyp meselä Gorkut atanyň gatnaşmagy türkmeniň maşgala gurmaga parasatly çemeleşýändiginiň aýdyň şöhlelenmesidir. Gyz maşgalanyň barjak ýeriniň daş-töweregini, gurşap alan adamlary, bütin ýaýrawyny, olaryň aň-düşünjelerini terezä salmakdyr. Giňden saçak ýaýyp, dabaraly toý tutmak, türkmeniň ganyna siňen giň göwünliligiň, sahylygyň joşguny bolan milli aýratynlykdyr. Biz muny şu günki dowam edýän dăp-dessurlarymyzda hem görýäris.

Mundan başga-da, Gorkut ata şahandaz, dilewar, aýdym-saza hormat goýýan ruhbelent goja bolupdyr. Hatda ýurda ýow-ýagy çozanda hem ýigitleri aýdym-saz, dabara bilen ugradyp, ýigitleriniň ruhuny galdyrypdyr. Duşmanyň aýdym-sazyň, belent sözünň üsti bilen sussuny basypdyr. Bu taýda-da türkmeniň ruhbelent milli keşbini görmek bolýar.

Ýerli gara daglaryň ýykylmasyn,
Kölegelije gaba agajyň kesilmesin,
Dolup akan görkli suwuň guramasyn,
Ganatlaryň ujy gyrylmasyn.
Kadyr seni namarda мдтдз etmesin.
Çaparkan ak boz atyň büdremesin,
Çalyşanda gara polat uz gylyjyň gädilmesin.
Alla beren umydyň üzülmesin,

Ahyr soňy ary imandan aýyrmasyň,
Ak alnyňda baş keleme doga kyldyk,
Kabul bolsun! (4,105 s).

Gorkut atanyň ýaşuludyr oguz iliniň kethudalaryny üýşürip toý, maslahat etmeginde ýene-de bir milli ruhy alamatlary ýüze çykýar. Gorkut ata ýaly parasatly ýaşulynyň milli ruhy keşbine, akyl-paýhaslaryna salgylanmagymyz ýöne ýerden däldir. Sebäbi asly halallyga ýugrulan, agras pähimdar türkmen gojalary ýaş nesilleriniň özündenem has kämil bolmagynyň aladasyny edipdir. Olar ýigitleriň batyr, edermen, birsözli, adalatly, namys-arly bolmagyny, Watanyň, il-gününi janyndan ileri saýmagy ündäpdirler. Eden işi nusgalyk, aýdan sözi kepillik bolan ak saçly ene-mamalarymyz bolsa, türkmen gyzlarynyň asylly, namys-arly, edep-ekramly, eli çeper we dili süýji bolmagyny wesýet edipdirler. Gerek ýerinde ýaşulularymyz azaşany öwüt-ündew, abaý-syýasat bilen dogry ýola salypdyrlar. Ýaşlara öz geçmiş durmuşyndan täsirli gürrüňleri aýdyp beripdirler, durmuşda hiç bir ýalňyşlygy gaýtalamazlygy nesillere sargyt edipdirler. Şeýdip türkmen ýaşululary nesliniň arassa, beden we ruhy taýdan sagdyn bolmagyny, ruhunyň belent bolmagyny gazanypdyrlar.

Oguz kowmunyň Oguz han, Gorkut ata, Jygalybeg ýaly paýhasly gojalaryndan miras galan, mertlik, batyrgaýlyk, gaýduwsyzlyk we Watansöýüjilik ýaly ajaýyp häsiýetleri biziň milli aýratynlygymyz bolup gündelik ýaşayşymyza siňip gidipdir. Bu aýratynlygy ylmy esasynda öwrenilende türkmeniň hakyky keşbi, gylyk-häsiýeti, dünýä halklarynyň arasynda millet hökmündäki orny aýdyň ýüze çykýar.

Bu gün Garaşsyz, Bitarap döwletimiziň dolandyrylyşynda, il-ýurt bähbitli meseleleri çözmekde hem şol taryhy köklerine daýanýan, ýaşulularyň maslahaty, geňeşi döwrüň, zamananyň talabyna uýgunlaşan milli aýratynlygymyzdyr. Ine, şoňa göräde Gorkut atanyň keşbindäki millilik türkmen halkynyň, türkmen milletiniň ýüzüni açyp, dünýä äşgär edýän aýratynlykdyr. Beýik Galkynyslar döwründe türkmeniň geljeginiň has kämil bolmagynyň aladasyny edýän hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle milli ruhy köklerimiz has hem ösdürmäge giň ýol açdy we ägirt uly mümkinçilikleri döretdi.

Türkmenistanyň Prezidentiniň
şahanyndaky Ylym we tehnika
baradaky ýokary geňeş

Kabul edilen wagty
2008-nji ýylyň
Türkmenbaşy aýynyň 15-i

EDEBIÝAT

1. **Saparmyrat Türkmenbaşy.** Ruhnama. -A., 2001
2. **Saparmyrat Türkmenbaşy.** Meniň ruhubelentlik baharym.-A., 2005
- 3 **Abulgazy.** Şejerei Terakume - A, 2001
4. **Gorkut ata.** - A., 2001

С.Аширова

НАЦИОНАЛЬНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ОБРАЗА ГОРКУТ – АТА

Статья посвящена национальному своеобразиею образа Горкут – ата, главного героя одноименного сказания, вошедшего в золотую сокровишницу мировой литературы. В образе Горкут – ата, призывшего втех огузов к единству и сплочению, воплощается богатое духовное наследие и мудрость огузов, глубоко национальный дух туркмен.

Он завещал твоим потомкам больше жизни любить Родину, свой народ, быть сильным, смелым, правдивым, справедливым и честным. В образе Горкут – ата воплощается богатое духовное наследие и мудрость огузов.

Исследование высказываний мудрецов прошлого, изучение художественных образов, обогащение национальной духовной культуры в эпоху Возрождения является неотъемлимой ступенью в воспитании подрастающего поколения в духе патриотизма и гуманизма.

S.Ashyrova

NATIONAL PECULIARITIES OF GORKUT-ATA IMAGE

The article reveals the national peculiarities of Gorkut-ata, the main hero of the same-named legend, the Golden treasury of the world literature. Gorkut-ata image is the personification of spiritual heritage and wisdom of Oguz tribe.

Gorkut-ata appealed to his people to be solidary, to love their Motherland, to be strong, brave, fair and honest.

The study, of legends, poetic verses and traditions of national spiritual images is an integral part of activities, directed towards bringing up the future generation in the spirit of patriotism and humanism.

A.Nurmuhammedow

TÜRKMEN DILINIŇ GYSGA E, Ä ÇEKIMLILERI BARADA

Dodaklanmadyk alynky hatar *e, ä, ä*: çekimlileri artikulyasion orunlary we akustiki häsiýetleri boýunça biri-birine ýakyn, şunuň bilen birlikde, özara tapawutlanýan seslerdir. Olar aýdylyşlary we ulanylyşlary taýdan tapawutlanýan bolsalar-da, biri-birine geçýändikleri üçin, dil biliminde uly gyzyklanma döredýär.

Häzirki zaman türkmen edebi diliniň ýazuwyna girizilen “Ä-ä” harpy uzyn-gysgalygy bilen tapawutlanýan, emma fonema hökmünde özara gapma-garşy bolup bilmedik iki dürli çekimli üçin, ýagny gysga *ä* we usyn *ä*: seslerini aňlatmak üçin ulanylýar. Şeýle seredeniňde, gysga *ä* bilen usyn *ä*: sesleri bir çekimli fonema ýaly ýa-da bir fonemanyň dürli wariantlary ýaly bolup duýulýar. Çünki, olaryň harp belgileri bir, ikisi-de biri-birine ýakyn: dodaklanmadyk, aşaky galyş, inçe (alynky hatar) çekimliler bolup, diňe uzyn-gysgalygy bilen tapawutlanýar. Emma lingwistik nukdaýnazardan garanyňda weli, olar bir fonema-da däl, bir fonemanyň dürli şertlerde aýdylýan sesleri hem däl. Olaryň dilde ýerine ýetirýän hyzmatlary-da deňagramly bolman, başga-başgadyr.

Türkmen edebi dilinde gysga *ä* çekimlisi az sanly: *äber, äkel, äkit* ýaly gysgalan goşma sözlerde, *äheý, bäh, wäh, päh, päheý, häh, hähhildi* ýaly ümlük we ses meňzemelerinde hem-de *ähli, ähmiýet, ähtnama, äheň, ähtimal, şäher, säher, zäher* ýaly arap-pars dillerinden geçen sözlerde duş gelýär. Bu çekimli sesiň dilde nähili hyzmaty ýerine ýetirýändigini barada alymlaryň arasynda dürli garaýyş ýüze çyksa-da, mesele çözülmek ýagdaýynda dowam edip gelýär.

Gysga *ä* çekimlisiniň ýokarky ýaly sözlerde ulanylyşyna seredeniňde, ol diliň ösüşiniň soňky döwürlerinde emele gelen sese meňzeýär. Çünki *äber* (< alyp ber), *äkel* (< alyp gel), *äkit* (< alyp git), *äpber* (< ätip ber < atyp ber) sözlerinde *ä* çekimlisiniň goşma sözleriň gysgaldylyp aýdylmagy (kombinasiýasy) netijesinde we *şäher, säher, zähmet, ähli, mähir* ýaly alynma sözleriň özleşdirilmegi bilen bagly, N. A. Baskakowyň belleýşi ýaly [5, 34 s.; 6, 128 s.; 7, 21 s.), soň ýüze çykandygy hiç kimde şübhe döretmeýär. Emma ýokardaky ýaly ümlük sözleriň aýdylyşynda we taryhy materiallara göz aýlanyňda welin, ol sesiň dilde gadymy döwürlerden bäri ulanylýandygyny aňlamak bolýar. Türkologiýa degişli edebiýatlaryň birenteginde gadymytürki dilde, ortaky galyş (ýarym giň) *e* çekimlisi bilen birlikde, onuň aşaky galyş giň, gysga *ä* sesi görnüşiň bolandygy, olaryň parallel ýagdaýda ulanylandyklary çaklanylýar [9, 71-72 s.; 13, 18-

23 s.; 18, 22-30 s.]. Bu pikiriň dogrulygyna azerbaýjan, gazak, tatar, başgyrt, uýgur dillerinde gysga *ä* çekimlisiniň giňden, hatda fonema derejesinde ulanylýandygy şaýatlyk edýär. Ol ses häzirkî zaman türki dilleriň her haýsynda dürli ýagdaýda duş gelýär. Türkmen dilindäki gysga *ä* sesiniň tebigatyny we ýerine ýetirýän hyzmatyny beýan etmezden önürti, ol çekimliniň beýleki türki dillerdäki ýagdaýy bilen gysgarak taňyp geçmek zerur.

Belli türkolog E. W. Sewortýan türki dilleriň fonemalarynyň ösüş taryhyna göz aýlap: “*Fonematik ösüş prosesi her dilde öz ýoly bilen gitdi. Köp dilde täze fonemalar, bir tarapdan olaryň öz içki serişdeleriniň hasabyna emele geldi, beýleki bir tarapdan, olar türki dilleriň fonetikasyna başga dilleriň täsir etmegi netijesinde döredir*” [16, 14s.] (terjime biziňki - A.N.) diýip, dogry pikiri beýan etdi. Aýdylanlar gysga *e* we *ä* çekimlilerine-de degişlidir. Türki dillerde *e* çekimlisiniň köp görnüşi - *e*, *i*, *ä*, *ä*: ýaly pozision we kombinator wariantlary duş gelýär [16, 19 s.; 13, 19 s.; 18, 30 s.]. Türkmen dilinde bolsa onuň gysga *e*, uzyn *e*: , gysga *ä* we uzyn *ä*: , ýagny *e – e*: - *ä – ä*: ýaly ses görnüşleri bilen duş gelýändigini aýtmalydyrys. Bu çekimliler aýdylyş, eşidiliş häsiýetleri boýunça biri-birlerine ýakyn, biri-birlerine geçýän, şunuň bilen birlikde-de, özara tapawutlanýan seslerdir. Bular türki dilleriň her haýsynda özboluşly aýratynlyklary bilen duş gelýär. Olaryň hemmesinde *e* çekimlisi bar we ol özbaşdak fonema hökmünde ulanylýar. Şunuň bilen birlikde, türki dilleriň käbirinde gysga *ä* sesi-de duş gelýär we ol dürli ýagdaýda ulanylýar. Gysga *ä* sesi barada ylmy işlerde aýdylýan käbir pikirleri ýatlap geçmek mümkin. Mysal üçin, türk edebi dilinde fonema hökmünde *e* çekimlisi ulanylýar. Onuň käbir ýerli gepleşiklerinde bolsa edebi dile mahsus bolmadyk gysga *ä* sesi-de duş gelýär [16, 20 s.; 17, 23 s.].

Azerbaýjan dilinde türki sözleriň birinji bognunda, köplenç, *e* fonemasynyň, soňky bogunlarynda-da *ä* çekimlisiniň ulanylýandygy, munuň *e* sesine gapma-garşy bolup, sözleri tapawutlandyryandygy edebiýatda nygtalýar we aşakdaky ýaly mysallar getirilýär: *el* “il-gün” – *äl* “penje, el”, *ev* “öý”, *belä* “beýle”, *demäk* “diýmek”, *bejärmäk* “ösdürüp ýetişdirmek, terbiýelemek” [16, 19-21 s.; 13, 19 s.] .

Uýgur dilinde ýarym giň *e* we giň *ä* çekimlileri sözüň bogun gurлуşyna görä tapawutlanýar. Sözüň açyk bognunda *e* çekimlisi, ýapyk bognunda-da *ä* sesi ulanylýar. Käbir mysallar: *bäk* “berk”, *käs* “kes”, *ýär* “ýer”, *kälgän* “gelen”, *keliş* “geliş, gelmek”, *keliş* “kesiş, kesmek” [17, 30 s.] we ş. m.

Türkolog F. G. Ishakow türki dillerde gysga *ä* çekimlisiniň ulanylyşy barada gürrüň edip, bu dilleriň köpüsünde ol sesiň ýokdugyny, emma azerbaýjan, başgyrt, tatar, türkmen, gazak, uýgur dillerinde özbaşdak fonema hökmünde duş gelýändigini belleýär [8, 70 s.]. F. G. Ishakowyň bu pikirine düzediş girizmek gerek. Ýokarda sanalýan dilleriň türkmen dilinden beýlekilerinde gysga *ä* sesi fonema hökmünde ulanylýan bolsa, türkmen dilinde diňe uzyn *ä*: çekimlisi fonema hyzmatynda gelýär. Bu dilde gysga *ä* sesiniň ulanylyşy çäkli bolup, ýerine ýetirýän hyzmaty-da başgadyr. F. G. Ishakow gysga *ä* çekimlisiniň

ulanylyş geriminiň giňligi boýunça azerbaýjan, uýgur dillerini birinji orunda, başgyrt, tatar dillerini ikinji orunda, gazak, türkmen dillerini soňky orunda goýmak bolar diýip hasaplaýar [9, 71 s.]. Bu pikir belli bir derejede hakykata ýakyndyr. K. Şamradowyň makalasynda gysga *ä* we uzyn *ä*: çekimlileriniň arasynda tapawut goýulman, olar bir çekimli fonema hökmünde garalýar. Netijede, beýan edilýän pikirleriň we gelinýän netijeleriň ol çekimli sesleriň haýsy birine degişlidigi belli bolman galýar [19, 13-21 s.]. Gysga *ä* we uzyn *ä*: çekimlileriň ýazuwdaky harp belgileri bir (*Ä-ä*) diýäýmeseň, olar aýdylyşlary, sözde ulanylyşlary we ýerine ýetirýän hyzmatlary taýdan düýbünden başga-başga seslerdir. Olaryň her haýsynyň öz ösüş taryhy we ýerine ýetirýän hyzmaty bar. Şoňa görä, olary aýry-aýrylykda öwrenmek maksadalaýykdyr.

Türkmen diliniň taryhy ösüşiniň mün ýyl çemesi mundan aňyryk basgançagyna göz aýlanyňda, has dogrusy, Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanyň” diline esaslananyňda, türkmen sözleriniň käbirinde gysga *ä* çekimlisiniň bolandygyny bellemek mümkin. Onuň dilinde gysga *ä* çekimlisiniň aýdylyşy *nä* – *nä* i:şiň ba:r [10, I j., 47 s.] “ýokluk”, *nän* [10, I j., 69 s., III j., 360 s.] “zat”, *neçä* [10, III j., 220 s.] “nä:çe”, *ündädi* [8, I j., 273 s.] “çağyrdy”, *äkälädi* [10, I j., 310 s.] “uly gyz dogany hasaplady” ýaly sözlerde duş gelýär [10; 12, 16 s.]. Mysallardan görnüşi ýaly, gysga *ä* sesi “Diwanyň” sözlerinde diňe gysga *e* çekimlisiniň bir warianty bolup gelýär. Ol M. Kaşgarlynyň “Diwanynda” bary-ýogy birnäçe sözde duşýan bolsa, häzirkî zaman türkmen edebi dilinde alynma sözleriň hasabyna onuň ulanylyş gerimi belli bir derejede giňäpdir. Mysal üçin, “**Türkmen diliniň sözlüğünde**” (1962) gysga *ä* çekimlisi bilen gelýän 40-a golaý sözün 40% çemesi hususy türkmen sözi bolup, 60%-e golaýy alynma söz hasaplady. Ýeri gelende aýtsak, gysga *ä* çekimlisiniň türkmen diliniň käbir gepleşiklerinde giňden ulanylýandygyny-da bellemek gerek. Olaryň gepleşinde *men, sen, gel, gelin, berk, gerek, her* kimin sözlerdäki *e* çekimlisiniň gysga *ä* sesi bilen çalşyrylyp, *män, sän, gäl, gälin, bärk, gäräk, här* ýaly aýdylyşy giň duşýar. Hatda gysga *ä*-niň hil alamaty boýunça *e* çekimlisine gapma-garşy bolup, käbir sözi (*eşik* “işik” – *äşik* “geým”), we mukdar alamaty boýunça-da uzyn *ä*: çekimlisine gapma-garşy durup, käbir sözi (*äň*- “inmek” – *ä:ň* “kelle süňki”) tapawutlandyryandygyna hem duşulýar. Mysallar türkmen dilinde gysga *ä* çekimlisiniň gadymdan bäri barlygyna şaýatlyk edýär. Bu çekimliniň dilde ýerine ýetirýän hyzmaty barada käbir alymlaryň öňe süren garaýşyny mälim etmek gerek. Olar *ä* sesi barada iki hili garaýşy orta atdylar. Anyk aýdylanda, professorlar A. P. Poseluyewskiý, N. K., Dmitriýew, Ata Annanuwrow dagylar [4, 62 s.; 8, 185 s.; 15, 32 s.] gysga *ä* sesiniň dilde barlygyny ykrar edip, oňa özbaşdak fonema hökmünde däl-de, wariant ses hökmünde garadylar. Emma bular bu sesiň haýsy fonemanyň warianty bolup gelýändigini nygtamadylar. Alymlar Amanmyrat Annanuwrow bilen Sapar Kürenow bolsa ilki neşir etdiren kitaplarynda türkmen dilinde gysga *ä* çekimlisiniň uzyn *ä*: çekimlisinden manysy boýunça tapawutlanýan fonemadygyna degişli *dünýä*: (düýp söz) – *dünýä*: (ýöneliş düşümde gelýän söz, gramm. şekil) sözleriniň deňeşdirilmesini

mysal getirdiler [2, 27 s.; 11, 61 s.]. Bu mysal, görşümüz ýaly, gysga ä-ni uzyn ä:-den fonema hökmünde tapawutlandyrmaga hyzmat etmeýär. Çünki, birinjiden, deňeşdirilýän taraplaryň ikisinde-de ol ses “*dünýä:*” görnüşinde uzyn aýdylýar. Ikinjiden, deňeşdirilýän taraplaryň şerti deň däl – biri düýp söz, beýlekisi şekil (ýön. d.). Munuň şeýledigine soňra ol alymlaryň özlere-de düşünen bolmaga çemeli. Çünki olar soňra çap etdiren beýleki işlerinde gysga ä-niň özbaşdak fonemadygyny subut etjek bolup, başga mysallara ýüzlendiler. Olar *äber, äkel, äkit* sözlerinde aýdylýan gysga ä-niň *ä:dim, ä:ýnek, ä:şgä:r, gä:r* sözlerinde gelýän uzyn ä:-den aýdylyşy boýunça tapawutlanýandygyny nazara alyp, ony özbaşdak fonema hasapladylar [3, 72 s.; 12, 20 s.]. Fonologiýa taglymatyndan ugur alnanda, sesleriň aýdylyş (artikulyasion – akustiki) aýratynlyklary fonemany kesgitlemeýär. Fonemalar dil materiallarynyň (sözleriň ýa goşulmalaryň) meňzeş fonetik şertlerde getirilip deňeşdirilmesi esasynda aýdyňlaşdyrylýar. Ýokarda getirilen mysallar fonetik we morfologik şertleri meňzeş bolup, diňe ä – ä: sesleri bilen tapawutlanýan jübüt sözler däldirler. Bu barada Ata Annanurowyň: “*gysga ä sesini uzyn ä: fonemasy bilen deňeşdirip, jübüt gelýän mysaly türkmen dilinden tapyp bolmaýar* [4, 62 s.] diýen pikiri makuldyr.

Gysga ä çekimlisiniň fonologik häsiýetine aşakdaky ýaly deňeşdirmeler esasynda oňat göz ýetirmek bolar. Türkmen edebi dilinde **ýogyn-inçelik alamaty boýunça** giň, dodaklanmadyk, gysga *a, e* we uzyn *a:, ä:* çekimlileri özara gapma-garşy bolup, sözleri tapawutlandyryýarlar hem-de fonema ähmiýetine eýe bolýarlar:

- 1) *a-e* gapma-garşylygyna degişli mysallar: *at-et, çak-çek, al-el, gal-gel, ýat-ýet...*;
- 2) *a:-ä:* gapma-garşylygyna degişli mysallar: *a:t – ä:t, a:ň – ä:ň, ga:r – gä:r, ga:p – gä:p* we ş.m.

Ýokarky çekimliler **uzyn-gysgalyk alamaty boýunça-da** sözleri tapawutlandyryýarlar: 1) *a-a:* gapma-garşylygyna degişli mysallar: *at – a:t, aç – a:ç, bar – ba:r, gal – ga:l...*; 2) *e-ä:* gapma-garşylygyna degişli mysallar: *çek – çä:k, del – dä:l, dep – dä:p, kel – kä:l, ker – kä:r, deri – dä:ri* we ş. m.

Diýmek, gysga *a, e* we uzyn *a:, ä:* çekimlileriniň her haýsy diliň özbaşdak fonemalary bolup durýar. Emma gysga ä sesi hil taýdan özüne ýakyn *e* çekimlisine, mukdar taýdan-da uzyn ä: çekimlisine gapma-garşy ýagdaýda sözleri tapawutlandyryp bilmeýär. Şeýle mysala türkmen edebi dilinde duş gelinmeýär. Şol sebäpli-de ol özbaşdak fonema bolmak hukugyna eýe däldir.

Ýokarda beýan edilenler esasynda aşakdaky ýaly netijelere gelmek mümkin.

1. Gysga ä sesine, edil *e* çekimlisi ýaly, türkmen diliniň gadymy sesleriniň biri hökmünde garamak bolar. Alynma sözleriň hasabyna ulanylyş geriminiň giňelendigine garamazdan, ol, edil türk dilinde bolşy ýaly, türkmen dilinde-de fonema bolmak derejesine göterilmändir.

Eýsem gysga ä çekimlisine nähili ses hökmünde garamak bolar we ol dilde nähili hyzmaty ýerine ýetirýär? – diýen ýaly soraglaryň ýüze çykmagy mümkindir. Muny şeýle

düşündürmek bolar. Ylmy-teoriýa nukdaýnazaryndan garanyňda, wariant sesler hökmany suratda haýsy-da bolsa bir fonemanyň sözlerde aýdylýan ýa pozision, ýa-da kombinator ses görnüşi hökmünde gelýär. Türkmen diliniň gysga *ä* sesi-de *äber* (< alyp ber), *äkel* (< alyp gel), *äkit* (< alyp git), *äpişge* (< akoşka < okoško), *ätişgi:r* (< a:taşgi:r), *äheň* (< aheň) ýaly sözlerde gysga *a* fonemasynyň, *ähli*, *ähmiýet*, *mähir*, *mähriban*, *şäher*, *zäher* ýaly mysallarda-da *e* fonemasynyň sözlerde aýdylýan kombinator warianty bolup ulanylýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky
Ylym we tehnika baradaky akademiýa
geňeşiň Magymguly adyndaky
Dil we edebîyat instituty

Kabul edilen wagty
2007-nji ýylyň
Türkmenbaşy aýynyň 16-sy

EDEBIÝAT

1. **Saparmyrat Türkmenbaşy.** Ruhnama – A. TDNG, 2001.
2. **Annanurow A.** Fonetika dil biliminiň bölümidir - A. 1959.
3. **Аннануров А.** Развитие туркменского языка за советский период. – А. 1972.
4. **Annanurow Ata.** Çekimli fonemalaryň gabatlaşmasy boýunça ärsary dialektiniň e sasy aýratynlyklary // TSSR YA-nyň habarlary. Jemg. Ylymlaryň seriýasy. – A. 1970.
5. **Баскаков Н.А.** Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Ч.1. – М., 1952.
6. **Баскаков Н.А.** Введение в изучение тюркских языков. Изд. 2-е – М., 1969
7. **Баскаков Н.А.** Тюркские языки (Общие сведения и типологическая характеристика)// Тюркские языки – М., 1966.
8. **Дмитриев Н.К.** Долгие гласные в туркменском языке// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч.1. Фонетика – М., 1955.
9. **Исхаков Ф.Г.** Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч.1. Фонетика – М., 1955.
10. **Kaşgarly M.** Divanü lugat-it türk terjimesi (çeviren Besim Atalay), 4-nji neşir, I, II, III, IV j. - A. 1999.
11. **Kürenow S.** Türkmen diliniň uzyn we gysga çekimlileri – A. 1971.
12. **Куренов С.** Краткие и долгие гласные туркменского языка и их дифференциальные признаки (эксп.-фон. иссл.). АДД – А. 1990.
13. **Левитская Л.С.** К реконструкции пратюркского вокализма// Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика – М., 1984.
14. **Муталлыбов С.М.** «Дивану лугат-ит турк Махмуда Кашгарского (перевод, комментарий, исследование). АДД – Т. 1967.
15. **Поцелуевский А.П.** Фонетика туркменского языка – А. 1936.
16. **Севортян Э. Р.** Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч.1. Фонетика – М., 1955.
17. **Севортян Э. Р.** Фонетика турецкого литературного языка. – М., 1955.
18. **Щербак А.М.** Сравнительная фонетика тюркских языков – Л., 1970.
19. **Şamyradow K.** Türkmen dilinde *ä* fonemasy hem-de onuň ulanylyş gerimi// Türkmen diliniň we dialektologiyasynyň problemalary – A. 1973.

А. Нурмухаммедов

О КРАТКИХ ГЛАСНЫХ E, Ä ТУРКМЕНСКОГО ЯЗЫКА

Буква «Ä-ä», употребляемая в письме современного туркменского литературного языка, представляет переднерядные звуки краткого ä и долгого ä:; различающиеся функционально. Долгая гласная ä: употребляется во многих словах и противопоставляется краткой e как самостоятельная фонема по признаку долготы-краткости. Краткий ä звук употребляется в небольшом количестве слов и фонологически не противопоставляется другим гласным фонемам.

Ученые А.П. Поцелуевский, Н.К.Дмитриев, А.Аннануров и другие отнесли краткий ä гласный к числу вариантов, но не отметили его вариантом определенной фонемы.

Следует отметить, что подобный краткий гласный ä существует и в других тюркских языках, в том числе азербайджанском, уйгурском, татарском, башкирском, казахском. Но у них этот гласный употребляется в качестве самостоятельной фонемы. А в туркменском языке такую функцию выполняет гласный e.

Краткий гласный звук ä встречается в туркменских словах как вариант разных фонем. Например, в словах *äber* (< alyp ber) «подай», *äkel* (< alyp gel) «принеси», *äkit* (< alyp git) «отнеси», *äheň* (< aheng) «мелодия», *äpişge* (< окошко) звук ä выступает комбинаторным вариантом краткого гласного звука a, а в других словах типа *şäher* «город», *säher* «раннее утро», *äht* «уговор», *ähli* «весь, все» он употребляется как вариант гласного e.

A. Nurmammedov

ON SHORT E, Ä VOWELS OF THE TURKMEN LANGUAGE

The letter «Ä-ä» used in writing of the modern Turkmen language represents front short ä and long ä: vowels that differ functionally. Long ä: is used in many words and is opposed to short í as an independent phoneme. But short ä sound is used in few words and phonologically is not opposed to other vowels.

Scholars A.P. Potseluevskiy, N.K. Dmitriyev, A. Ananurov and others referred short ä vowel to as a variant. However, they didn't specify the phoneme that could have such variant.

It should be noted that such short ä vowel is present in other Turkic languages including Azeri, Uighur, Tatar, Bashkir and Kazakh ones. In these languages this sound functions as a separate phoneme. On the contrary, in the Turkmen language this function is fulfilled by short í.

Short ä vowel is used in the Turkmen words as variant of different phonemes. For instance, in such words as *äber* (< alyp ber) «give», *äkel* (< alyp gel) «bring», *äkit* (< alyp git) «take it», *äheň* (< aheng) «tune», *äpişge* (< okoşko) “window” ä sound acts as combinatory variant of short í sound, and in other words as *şäher* «city, town», *säher* «early morning», *äht* «agreement», *ähli* «entire» it is used as a variant of í vowel.

HORMATLY ALYMLARYMYZY GUTLAÝARYS

Swetlana Pleskanowskaýa 60 ýaşady

1948-nji ýylda ofiserleriň – Beýik Watançylyk urşuna gatnaşyjylaryò ma°galasynda doguldy. 1972-nji ýylda tamamlady. 1972-nji ýylda onuň ilkinji transplantasion immunologiýanyň meselelerine bagyşlanan ylmy işi çap edildi, 1978-nji ýylda Swetlana Aleksandrowna Marsinowskiý adyndaky tropiki medisina institutynda (Moskwa ş.) aspirantura girdi we ony 1982-nji ýylda tamamlady. Şol ýylda hem medisina ylmlarynyň kandidaty derejesini almak üçin dissertasiýany gorady (Moskwa ş.). Ol kandidatlyk dissertasiýasyny gorandan soň, L.M.Isaýew adyndaky medisina parazitologiyasy institutynyň ylmy işgäri bolmak bilen, doktorlyk dissertasiýasynyò üstünde i°läp ba°lady we ony 1991-nji ýylda üstünlikli gorady (Moskwa ş.).

1994-nji ýyldan bäri TDLI-da işleýär we işläň döwrüniò dowamynda onuò ýolbaşçylyk etmeginde 6 sany medisina we 1-sany biologiýa ylmlarynyň kandidaty taýýarlady.

S.A.Pleskanowskaýa tarapyndan 280-den gowrak ylmy iş çap edildi, olardan 75-si – 32 sany halkara kongreslerde we gurultaýlarda beýan edildi, 150-den gowragy daşary ýurtda neşirde çykdy. 1997-nji ýylda Swetlana Aleksandrowna leýşmanioz boýunça Birinji halkara kongresinde Türkmenistanyò adyndan çyky° etdi (Stambul, Türkiýe). Ol birnäçe hususy immun-gematologiki we immun-biohimiki ugurlaryň awtorydyr. Onuň açyşlarynyň esasynda içki organlaryň we gözüň kesellerini kliniki alamatlary ýüze çykamazdan öňki anyklamagyň immunologiki usuly, içki organlaryò kesellerini bejermek üçin fitoseri°deleri °ahsy saýlap seçmek, ýüz-äň töwereginiň iriňli-jerhetleme keselleriniň çaklamasyny (prognozy) kesgitlemek, göwrelileriň gestozyň kliniki alamatlardan öň irki ýüze çykarmak, oňurgalygyň kesellerini tapawutlandyryp anyklamak, zenanlarda önelgesizligi immunologiki anyklamak usullary işlenilip düzüldi.

Swetlana Aleksandrowna talyplar bilen uly ylmy işi alyp barýar. Onuň ýolbaşçylygynda ýerine ýetirilen talyplyk ylmy i°leri ylmy maslahatlarda birnäçe gezek belenip geçildi, 4 sany i°i Türkmenistanyò Ýaş alymlar bäsleşiginiň ýeňijisi boldy.

Aşyr Keşikow 75 ýaşady

Aşyr Keşikow 1933-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 10-da Ahal welaýatynyň häzirki Ak bugdaý etrabynyň Aşgabat obasynda gullukçy maşgalasynda dünýä inýär. Ol Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň biologiýa-geografiýa fakultetini 1956-njy ýylda üstünlikli tamamlayar.

A. Keşikow 1962-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda Türkmen döwlet uniwersitetine pedagogika hünäri boýunça aspirantura okuwa girýär we ony tamamlap, “Türkmen mekdebinde geografiýany okatmagyň prosesinde okuwçylaryň ylmy dünýägaraýşynyň emele getirilişi” diýen temadan kandidatlyk dissertasiýasyny üstünlikli goraýar.

1974-nji ýylda bolsa, oňa dosent diýen alymlyk at dakylýar. Öndürijilikli işleýän, her bir döwrüň talabyna dogry düşünýän tejribeli mugallym hem-de alym A. Keşikow Türkmenistanyň orta mekdepleri üçin geografiýa, tebigaty öwreniş dersleri boýunça okuw meýilnamalarynyň ençemesini ýazdy. Onuň III synp üçin Tebigaty öwreniş, V synp üçin Fiziki geografiýa, II synp üçin Tebigaty öwreniş okuw kitaplary şu günki gün hem ähmiýetini ýitirmeýär.

Halypa alym Türkmenistanyň at gazanan halk magaryf işgäri A. Keşikow Türkmenistanyň orta mekdepleriniň geografiýa we tebigaty öwreniş dersleri boýunça okuw maksatnamalarynyň, okuw kitaplarynyň birnäçesini döwrüň talaplaryndan ugur alyp, täzedan taýýarlamağa işjeň gatnaşýar we baý tejribesini, egsilmez tagallasyny gaýgyrman zähmet çekýär.

KOFE - BARADAKY HAKYKAT

Süýji keseliniň ötüşmek howpunyň azalmagy adamyň näçeräk kofe içýändigine gös-göni baglydyr. Adamlar ulanyp ýörülen azyk önüminiň täze, peýdaly häsiýetlerini ýüze çykarmagy dowam edýärler. Soňky barlaglaryň anyklamagyna görä, kofeniň şahdiňi açmak bilen çäklenmän, ýatkeşlige ýardam berýä, Alsgeýmer keseliniň, süýji keseliniň we bagryň alkohol sirrozynyň ötüşmek howpunu azaldýandygy äşgär boldy. Muňa garamazdan, kofe hemmeler üçin ýaramly hem däl. Ekspertleriň, ýagny bilermenleriň maglumatlaryna görä, bu içgi bedene ep-esli zeledip ýetirip biler.

Alymlar ulanylýp ýörülen azyk önümleriniň bilinmän ýörülen peýdaly häsiýetlerini ýüze çykarmagy dowam edýärler. Soňky barlaglara görä bir günde içilen baş käse kofe huşuňy ýitirmek bilen bagly kynçylyklardan gaça durmaga mümkinçilik berýär. Floridedäki Berd-Alsgeýmer institutynyň alymlary hut şeýle netijä geldiler.

Galyberse-de, kofeni zygyderli ulanmak Alsgeýmer keseliniň ýüze çykmagynyň howpunu azaltmaga mümkinçilik berýär.

Barlaglar laboratoriyalarda saklanýan syçanlary synap görmek arkaly geçirilipdir. Olara uzak wagtlap, adamyň her günde içýän baş käse kofesiniň güýjüne barabar möçberde kofe berlipdir diýip, New Ýork Post ýazýar.

Geçen ýylyň ahyrynda radiolog lukmanlarynyň Çikago (Illinoýs ştatynda) geçirilen simpoziumynda bolsa Awstriýanyň Insburk şäherindäki uniwersitetiň alymlarynyň geçirilen işleriniň netijeleri aýan edilipdir. Bu alymlar hatda az-owlak möçberdäki kofeni gysga wagtlap huşa oňat täsir edýändigini ýüze çykardylar. Munuň özi gyssagly ýagdaýda belli bir karar çykarmak üçin zerur bolup durýar. Alymlaryň maglumatlaryna görä, kofeniň gysga wagtlap beýniniň maňlaýdaky böleginiň aktiw işlemegine täsir edýär.

Lukmançylyk boýunça hünärmenler şu ugurdaky barlaglaryny dowam etmegi göz önünde tutýarlar, çünki kofein goşulan dermanlaryň taýýarlanylmagy adamyň garran çagynda huşuny ýitirmeginiň önüni almaga mümkinçilik berýär.

Ýakynda kofeniň ikinji tipli süýji keseliniň ötüşmeginiň howpunu azaltmaga ýardam edýändigini äşgär edildi, galyberse-de, şol howpuň azalmagy adamyň näçeräk möçberde kofe içýändigine gös-göni bagly bolup durýar. Finlýandiýada geçirilen barlaglar hut şeýle netije çykarmaga mümkinçilik berýär. Ýeri gelende aýtsak, dünýä boýunça alanynda, bu ýurtda kofe has köp içilýär.

Şol barlaglar her günde üç-dört käse kofe içýän zenanlarda süýji keseliniň döremegi bilen bagly howpuň derejesiniň 29% azalýandygyny görkezdi. Şonça möçberde kofe içýän erkek adamlarda bu howp 27% peselýär. Her günde on käse we ondan-da köp kofe içilende, zenanlar üçin bu howpuň derejesi 80%, erkek adamlarda bu howpuň derejesi 55% peselýär.

Bu ýakymly içginiň bagyra onuň täsir edýändigini aýtmak gerek. Kaiser Permanente (Kaliforniýanyň) hünärmenleri hemişe kofe içilmegi netijesinde bagryň alkohol sirrozy bilen bagly howpuň azalýandygyny äşgär etdiler. Her günde azyndan bir käse kofe içen adamlarda bagryň alkohol sirrozy bilen bagly howpy 30% peselipdir. Her günde 1-3 käse kofeniň içilmegi bu howpuň derejesini 40% azaldypdyr. Bir günde dört käsedan gowrak kofe içen adamlarda bagryň alkohol sirrosy bilen bagly howpunu 80% peseldipdir diýip, Russiýanyň „Новости“ habarlar agentligi habar berýär.

Şol bir wagtyň özünde alymlar bagryň alkohol sirrozynyň ötüşmeginiň howpy bilen ýygy-ýygydan çay içilmeginiň arasynda hiç hili baglanyşygynyň ýokdugyny ýüze çykardylar, ýogsa çayyň düzüminde-de kofein bar. Munuň özi alymlara kofeini onuň täsir etmeginiň kofein bilen däl-de, entek ýüze çykarylmanyk, ýöne hut kofeniň düzümindäki başga bir madda bilen bagly diýip çaklamaga esas berýär. Ýöne kofe ähli adam üçin peýdaly däldir. Kofeniň ýokary gan basyşly we ýürek agyryly adamlar üçin howpludygy öňden bári bellidir. Galyberse-de, alymlar kofeniň holesteriniň gandaky derejesine täsir edýändigini äşgär etdiler. Amerikalý alymlar her günde alty käse we şondan-da köp möçberde kofe içýän adamlaryň ateroskleroz we şonuň bilen baglylykda ýürek keselleri bilen kesellemiginiň howpunyň artýandygyny aýdyňlaşdyrdylar.

Alymlaryň bellemegine görä, her günde alty käse kofe içilende, munuň özi holesteriniň umumy derejesiniň artmagyna getirýär, galyberse-de şonda holesteriniň „Ýaramaz“ derejesi artýar. Şol bir wagtyň özünde holesteriniň ýa-da gan damarlarynyň gapdallaryny goraýan dykyz lipoproteidleriň derejesi asla ýokarlanmaýar.

Torontonyň uniwersitetiniň, Garwardyň jemgyýetçilik saglygy baradaky mekdebiniň we Kosta-Rikanyň uniwersitetiniň alymlaryndan düzülen topar bolsa, kofeniň beden, aýratyn-da, ýürek üçin zyýanynyň her bir adamyň genetiki aýratynlyklary boýunça kesgitlenýändigini ýüze çykardylar. Adamyň bedeninde belli bir geniň nähili hereket edýändigine görä, kofe içilende ýüregiň myşsasyň infarktiniň howpy ýokarlanyp ýa-da öňki derejesinde galyp biler.

Alymlar adamlaryň haýsy toparlaryna kofeniň zyýanlydygyny ýa-da peýdalydygyny entäk kesgitläp bilmeýärler.

ПРАВДА О КОФЕ

Снижение риска развития сахарного диабета напрямую зависит от того, сколько именно кофе пьет человек

Текст: Анастасия Александрова

Ученые продолжают открывать новые полезные свойства привычных продуктов. Согласно последним исследованиям кофе не только вызывает прилив бодрости, но также стимулирует память, способствует снижению риска болезни Альцгеймера, сахарного диабета и алкогольного цирроза печени. Однако кофе полезен не всем. По данным экспертов, этот напиток может нанести значительный вред организму.

Ученые продолжают открывать новые полезные свойства привычных продуктов. Согласно последним исследованиям пять чашек кофе в день позволят избежать проблем с памятью. К такому выводу пришли исследователи из института Берда-Альцгеймера во Флориде.

Кроме того, продолжительное употребление кофеина способствует снижению риска возникновения болезни Альцгеймера, считают ученые.

Испытания проводились на лабораторных мышах, которым на протяжении длительного времени вводились дозы кофеина, соответствующие на «мышинном уровне» потреблению человеком пяти чашек яванского кофе в день, пишет New York Post.

А в конце прошлого года на состоявшемся в Чикаго (штат Иллинойс) симпозиуме врачей-радиологов были обнародованы результаты работы исследователей из

университета австрийского города Инсбрук, которые обнаружили, что даже небольшая доза кофеина стимулирует кратковременную память, что бывает необходимо для принятия оперативных решений.

По данным ученых, кофеин влияет на активацию лобной доли головного мозга, отвечающей за кратковременную память.

Специалисты-медики намерены продолжить свои изыскания в этом направлении, так как создание лекарств с использованием кофеина может позволить укрепить память человека в старости.

Недавно выяснилось, что кофе способен снизить вероятность развития сахарного диабета второго типа, причем снижение риска напрямую зависит от того, сколько именно кофе пьет человек. Такие результаты принесло исследование, проведенное в Финляндии, где потребление кофе самое большое в мире.

Вероятность заболевания диабетом у женщин, которые пьют по три-четыре чашки кофе в день, снижалась на 29%. У мужчин такое же его количество приводило к снижению риска на 27%. Десять и более чашек кофе в день снижали риск для женщин на 80%, а для мужчин на 55%.

Очень интересно то, что ароматный напиток даже может положительно влиять на печень.

Связь между регулярным употреблением кофе и значительным снижением риска алкогольного цирроза печени была установлена специалистами Kaiser Permanente (California).

У лиц, выпивавших менее одной чашки кофе в день, риск алкогольного цирроза сокращался на 30%. Употребление от одной до трех чашек кофе в день приводило к снижению риска на 40%. У тех же, кто ежедневно выпивал более четырех чашек кофе, вероятность алкогольного цирроза сокращалась на 80%, передает РИА «Новости».

Между тем ученые обнаружили связь между вероятностью развития алкогольного цирроза печени и частотой употребления чая, который так же содержит кофеин. Это дает исследователям основания предполагать, что благотворное воздействие кофе связано не с кофеином, а с другим, пока еще не установленным веществом, которым обладает именно кофе.

Однако кофе полезен не всем. Кроме давно известной опасности кофеина для гипертоников и сердечников, ученые обнаружили и влияние кофе на уровень холестерина в крови.

Американские исследователи выяснили, что люди, которые ежедневно выпивают шесть и более чашек этого напитка, имеют больше шансов заболеть атеросклерозом и связанными с ним болезнями сердца.

По словам ученых, шесть чашек кофе в день вызывают повышение общего уровня холестерина, причем за счет его «плохой части». В то же время уровень «хорошего» холестерина, или липопротеидов высокой плотности, которые защищают стенки сосудов, не повышается.

А как выяснила группа ученых из университета Торонто, Гарвардской школы общественного здоровья и университета Коста-Рики, вред кофе для организма, в частности сердца, определяется генетическими особенностями конкретного человека. В зависимости от того, как в организме человека действует определенный ген, вероятность инфаркта миокарда при употреблении напитка может повышаться или оставаться на прежнем уровне.

Пока ученым не удается определить категории людей, которым кофе будет однозначно вреден или полезен.

MAZMUNY

Garaşsyz baky Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti, Halk Maslahatynyň başlygy Gurbanguly Berdimuhamedowa “Ylmyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak oba hojalyk ekinlerinden ýokary hasyl almagyň girewidir” atly ikinji ylmy maslahata gatnaşyjylardan minnetdarlyk namasy.....	3
Mämmetguliýew Ç. Saglygy goraýyş ulgamyna maýa goýumlary we olaryň ykdysady ösüşe täsiri.....	5
Annaýew A., Baýramowa O. Innowasiýa şertlerinde işgärleri dolandyrmak.....	12
Ballyýewa O. Halkara Täjirçilik Arbitražynda jedellere seretmekde arbitraž ylalaşygynyň ähmiýeti.....	18
Gaýybow B.N., Ýuwşanow A.K. Häziriki zaman şäher gurluşygynda seýsmiki durnuklylyk.....	24
Nazarow A., Oçilow S., Safiullah S., Tokgaýew B. Suwuň elektrik geçirijiliginiň duzlulyga we temperature baglanyşyklaryny derňemegiň netijeleri.....	31
Garlyýew Ýa. Araçäk gipertoniýaly zenanlarda kelle beýni gan hereketi.....	36
Kuliýewa A.M., Daňatarowa B.R., Kurbanowa M.H., Atagaraýew M.A. Ýüzärlilik (Peganum harmala L.) ösümligini akganatlylyara garşy ulanmak mümkinçiligi.....	42
Şammakow S., Ataýew K., Gökbatyrowa O. Türkmenistanyň aýratyn goralýan tebigy ýerlerinde ýerde-suwda ýaşaýanlar we süýrenijiler.....	46
Mämmedow G. Gowaçanyň seleksiýasynda genetikanyň orny.....	53
Berdiýew A.Ýa., Dowletowa A.H., Mämmedowa G. Günorta-Günbatar Türkmenistanyň ýokary ýura we aşaky mel döwrüniň stratigrafiýasyna goşundy.....	59
Amanowa O. XIX asyr nusgawy şahyrlarynyň (Mollanepes, Kemine, Seýdi, Zelili) eserlerindäki durnukly söz düzümleri hakynda.....	65
Gajarow N. Garagoýunly we Akgoýunly döwletleri oguz türkmenleriniň nesilleri tarapyndan gurlan döwletlerdir.....	70
Aşyrowa S. “Gorkut ata” dessanynda Gorkut atanyň keşbindäki millilik.....	79
Nurmuhammedow A. Türkmen diliniň gysga E, Ä çekimlileri barada.....	85
Halypalarymyzy gutlaýarys.....	91
Internet ulgamlaryndan alnan gyzykly maglumatlar – Kofe baradaky hakykat...92	

СОДЕРЖАНИЕ

Мамедкулиев Ч. Инвестиции в систему здравоохранения и их влияние на экономическое развитие.....	10
Аннаев А., Байрамова О. Управление персоналом в Инновационных условиях.....	17
Баллыева О. Значение арбитражного соглашения при рассмотрении споров в Международном коммерческом арбитраже.....	22
Гаибов Б.Н., Ювшанов А.К. Сейсмическая устойчивость в современном градостроительстве.....	30
Назаров А., Очилов С., Сафиуллах С., Токгаева Б. Результаты исследования зависимостей электрической проводимости воды от ее солености и температуры.....	35
Гарлыев Я., Церебральное кровообращение у женщин с пограничной артериальной гипертонией.....	40
Кулиева А.М., Атагараев М.А., Дангатарова Б.Р. Возможности использования растения Юзьярлик / <i>Peganum harmala L</i> / в борьбе с белокрылкой.....	45
Шаммаков С., Атаев К., Геокбатырова О. Земноводные и пресмыкающиеся на особо охраняемых природных территориях Туркменистана.....	51
Маммедов К. Роль генетики в селекции хлопчатника.....	57
Бердыев А.Я., Довлетова А.Х., Маммедова Г. К стратиграфии верхнеюрских и нижнемеловых отложений юго-западной Туркмении.....	63
Аманова О. Устойчивые словосочетания в стихах классиков XIX века – Молланепеса, Кемине, Сейди, Зелили.....	69
Гаджаров Н. Огузо-туркменские корни государств Кара-коюнлы и Ак-коюнлы.....	77
Аширова С. Национальное своеобразие образа Горкут – ата.....	84
Нурмухамедов А. О кратких гласных E, Ä Туркменского языка.....	90

CONTENTS

Mamedkuliyeв Ch. Investments to system of the public health and their influence on economic development.....	11
Annayev A., Bayramova O. Personal management in conditions of innovation.....	17
Ballyyeva O. Role of the arbitration agreement in examination of disputes in the international commercial arbitration.....	23
Gaуybov B.N., Yovshanov A.K. Seismik resistance in current city construction works.....	30
Nazarov Kh., Ochilov S., Safiullah S., Tokgayev B. Results of water electric conductivity dependence on salinity and temperature.....	35
Garlyyev Ya. Cerebral hemodynamiks in women with marginal arterial hypertension.....	41
Kuliyeva A.M., Atagarayev M.A., Dangatarova B.R. Possibilities of using <i>Peganum harmala L</i> in combating Bemisia tabai.....	45
Shammakov S., Ataev K., Geokbatyrova O. Amphibious and kowtowing in especially protected natural territories of Turkmenistan.....	52
Mammedov K. The role of genetics in cotton selection.....	58
Berdiyev A.Ya., Dovletova A.Kh., Mammedowa G. To the stratigraphy of the upper Jurassic and lower cretaceous sediments of south-western of Turkmenistan.....	64
Amanowa O. Set expressions in poems of classical poets of XIX-century – Mollanepes, Kemine, Seidi, Zelili.....	69
Gajarov N. Oguz-Turkmen roots of Kara-koyunly and Ak-koyunly states.....	78
Ashyrova S. National peculiarities of Gorkut-ata image.....	84
Nurmuhammedov A. On short E, Ä Vovels of the Turkmen language.....	90